Hatıramın Hatırası

Gérard Chaliand

avesta

GÉRARD CHALIAND • Hatıramın Hatırası

avesta | **ANLATI: 195 | 3**
Mémoire de ma mémoire
(Hatıramın Hatırası)
Gérard Chaliand
(Éditions Julliard, Paris, 2003)
Fransızcadan Çeviren
Rûken Bağdu Keskin

Editör: Abdullah Keskin
Kapak: Ahmet Naci Fırat
Tashih ve Mizanpaj: Avesta
Birinci Baskı: 2006, İstanbul
Baskı: Barış Matbaacılık

AVESTA BASIN YAYIN
REKLAM TANITIM MÜZİK DAĞITIM LTD. ŞTİ.
Evliya Çelebi Mah.
Aybastı Sok. No: 48 / 4
BEYOĞLU / İSTANBUL
Tel: (0212) 251 44 80
(0212) 243 89 74
Faks: (0212) 243 89 75

Ekinciler Caddesi
Nurlan Apt. Giriş Katı No: 2
OFİS / DİYARBAKIR
Tel-Fax: (0412) 223 58 99

ISBN: 975-8637-98-3

Gérard Chaliand

HATIRAMIN HATIRASI
1915'İN İZDÜŞÜMLERİ

Fransızcadan Çeviren
Rûken Bağdu Keskin

avesta | ANLATI

GÉRARD CHALIAND-Şair, jeostrateji ve sorunlu bölgeler uzmanı. 50'lerin sonunda otostopla dünyayı dolaştı, Türkiye ve Kürdistan'ı da gezdi. Sorbonne'da Kürtçe-Türkçe derslerine katıldı. Elliden fazla kitabı yayımlandı. Şiirleri Fransızca ve Kürtçe olarak "*La marche têtue-Meşa bi serhişkî*" (Avesta, 2005) adıyla yayımlandı.

İÇİNDEKİLER

*These fragments I have shored againts my ruins**
T.S. Eliot

* Bu fragmanlarla harabelerimi güçlendirdim.

Sunum'dan önce

Hatıramın hatırası yaşadığım değil, miras edindiğim anılardır.

Bir geçmişin yankısı. Geçmişimin sular altında kalan görünmeyen kısmı. Sagamın karanlık doğuş noktası. Doğduğum gün, avuçlarımda taşıdığım pıhtıda ve çocukluğum boyunca taşıdım bu trajediyi.

Ve hep unutmak istediğim zamanla.

Bu anlatı, 1978-2002 yılları arasında yazıldı.

1
Eskiden orada

Artık herkes öldüğüne göre, şimdi hatırlama zamanı. Neredeyse haritalardan silinen bir ülkenin katledilen halkının bir mirasçısıyım. Uzun süre nefret ettim siyahlara bürülü bu yaşlı yüzlerin durmaksızın anlattıkları feci geçmişlerinden.

Kuzenimle olan çocukluk oyunlarımız savaşçıl bir intikamın hayalleri üzerine kuruluydu. Daha sonraları onarılmaz olanın sorumluluğunu üstlenmeyi reddettim. Elveda, yeni bir tarihe yeni bir başlangıç yapacaktım, aşiret izlerinden yoksun, içinde yaşlılar halkasının tesbih taneleri gibi sıraladıkları acılarının olmadığı bir tarih.

Sagam seninle başlıyor büyükbaba, dağların piri diye adlandırdığımız, doksan yaşında ölen. Her sabah altı kilometrelik yolu yürür ve sonuna kadar hızından bir şey kaybetmezdin. Sorarım kendime acaba gerçek anlamda hiç konuştuğumuz

oldu mu birbirimizle? Hayata dair çok şey söylemezdin: "Çekmek istemiyor ve ciddiye alınmak istiyorsan, para gerekli" derdin. Bana bütün öğreteceğin aşağı yukarı bu olurdu eğer seni dinleyecek kulaklarım olmuş olsaydı. Hatıralarımda bana senden kalan daha çok seni sen yapan mağrur ve ağırbaşlı olma biçimindi. Ama çocukluğum boyunca asla büyükannemle yaşadığım gibi güçlü bir ilişkim olmadı seninle.

1875'lerin başında Maraş'ın artık haritalarda olmayan Silisi (Kilikya) ilçesinde doğdun sen büyükbaba. Babanın dokuma makinası olan bir atölyesi ve sanırım bir de saz ve kemençe çalıp şarkı söylemeyi sevdiği bir kahvehanesi vardı.

1895'te Sultan Abdülhamit'in emirleri doğrultusunda Ermeni katliamları yapıldı. Evi Türk evleriyle çevriliydi; komşuları terastan baskın yaparak "'Gavurların' dinini inkar et, sana hayatını bağışlayalım" dediler. Baban istavroz çıkardığı sırada aldığı darbeyle yere yığıldı. Doğrularak tekrar aynı işareti yaptı. Komşuları onu öldürdü. Aralarında en büyüğü sen olmak üzere altı çocuk bıraktı geride. Sen, annemin babası. Bana bu hikayeden hiçbir zaman söz etmedin. Aslını sorarsan, geçmişten ara sıra sözünü ettiğin tek şey görkemli bir servetin hikayesi: Hayatının altın çağı 1900-1915 yıllarını kapsıyor. Onaltı yaşında komşu il Adana'ya gittin. Oradan yağ alır, kervanlarla İskenderun'a taşırdın. Yirmi sikke altınını ve Mariya Teresa'nın taleslerini beline sardığın geniş kuşağının içinde saklardın.

Bir de açılışından kısa bir süre sonra yanan bir mağazan olmuştu. Her hafta elliye yakın attan oluşan kervanın, günün ilk ışıklarıyla terk ederdi Maraş'ı.

Babanın ölümünden sonra, henüz yirmi yaşındayken Ame-

rika'ya göç etmek istemiştin. Arkadaşlarından biriyle kaçak yollardan Kıbrıs'a ulaştınız. Fakat burada daha sonraları benim de Türkiye'de benzerini göreceğim tahtakurularıyla dolu, her odasında en az dört ya da altı kişinin yattığı hanların birinde paranızın tümünü çaldırdınız. Pikaresk* her zaman yoksul ülkelerde yaşanan bir durum. Türkiye'ye geri döndün ve tek şansın olan ticarete verdin kendini.

Zengin bir tüccarla ortak olarak, gıda ürünleri satan bir dükkanla uğraştın, kolera yüzünden senin dışında herkes dükkanları kapatana dek. Görünen o ki ipin ve sepetinle ağaçlara tırmanarak da olsa satışlarına devam ettin. Kervanlarını bölgeye götürdüğün sıradaydı anneannemin cerrah olan kardeşiyle tanışman ve çok geçmeden kızkardeşiyle evlenmen.

Yüzyılın başında, şehrin en büyük mağazasının sahibi, Osmanlı Bankası'nın, Standard Oil Company'nin ve biri Fransız diğeri İngiliz olmak üzere iki büyük sigorta şirketinin de temsilcisiydin. Kavaklarla çevrili kendine ait tütün tarlalarının ve portakal bahçelerinin etrafını dolaşmak, senin atının adımlarıyla bir günü alırdı. Suriye'de gördüm çok zaman sonra bana bahsetmiş olduğun o manzarayı: Orada kavaklar küçük ve beyaz olur, kışın buz kristalleri dallarını sarmaladığı zaman. En çok da budur bana dokunan; siste çıplak ağaçlar, hiç görülmeyenin hatırası.

Bir yaz mevsiminde Dörtyol'da birçok Türk askerinin ölümüne de sebep olan bir kolera salgını oldu. Devletin üst düzey yetkililerinden biri, askeriye için bir hastane inşa etmeni istedi. Yaptırmış olduğun bina bugün bir kışla olarak hâlâ var-

* Pikaresk: Dilencilerin, sabıkalıların, toplum dışına itilmişlerin serüvenini anlatan karakter Pikaro'nun başına gelenlerden türetilmiş (-ç.n.)

lığını sürdüyor. Karşılığında efendi unvanını aldın. Artık hatırı sayılır birisin. Hâlâ var olan bir fotoğrafında, büyük siyah bir üniformanın içinde, başında kırmızı fesin, elinde tuttuğun altın işlemeli kılıcınlasın. İyi taranmış gür bıyıklarla kaplı ciddi yüz ifadenle, bugün tarihe kılavuzluk eden bu fotoğrafta nedense garip bir biçimde genç görünüyorsun bana, dağların yaşlı kurdu.

O günün hatırı sayılır kallavileri gelir akşam yemeklerini sende yer, sende yatarlardı: Cemal Paşa örneğin, daha sonraları Suriye'de dördüncü Türk ordu birliğine komuta edip, General Allenby; von der Goltz'un gruplarına karşı savaşmış, Prusyalı Türk askeriye organizatörü. Berlin-Bağdat demiryolu hattının döşendiği zamanlardı. O zamanlar demiryolları kaderleri değiştirirdi.

1908'de Jön Türk devrimini; bir hükümdarlığın sonu, hurda aracın modernizasyonu ve imparatorluğun farklı milletlere mensup tebaasına çokça vaad edilen eşitlikleri ile kutladık. İllüzyon fazla sürmez; hemen akabindeki yıl Silisi'de bir katliam yaşanır. Fakat Dörtyol'daki Ermeniler direnirler. Bütün bunları Protestan olan büyükannem anlattı bana zamanında. Savaş eseri bu anlatılarda bozguna dair hiçbir hatıra yoktu. Büyükannemin cerrah olan abisi, düzensiz birliklerin saldırılarına karşı kasabanın korunması işlerini düzenlemişti. Büyükbabamın inşa ettirdiği hastane surların dışında bulunuyordu ve cerrah olan dayım birkaç nişancıyla onu iki gün boyunca korumuştu. Sonunda hayatta kalabilen yalnız o olmasına rağmen hâlâ birçok kişiymişler izlenimi vermek için tek tüfekle birçok pencereden ateş açmış. Hafif yaralı, tüfekleri alarak geri çekilmişti. Birkaç gün sonra Kürtlerden ve Çerkezlerden oluşan birkaç binlik takviye gücü gelmişti. Takviye güçlerle

desteklenmiş şehirde, dürbünü olup, peygamberin yeşil sancağını taşıyarak yaklaşan kalabalığı ilk gören cerrahın kendisiydi. Aşağı yukarı onbeş bin nüfuslu Dörtyol'da üçbine yakın savaşçı vardı. Cerrah, ancak kendisinden sonra ateş edebilen yüze yakın seçkin nişancının içinde bulunduğu operasyonları denetliyordu.

Saldırıyı Müslümanlar başlatır. İkiyüz metreden koruyucu güçler yaylım ateşini açarlar. Saldırı devam eder. İkinci toplu atış altmış metreden yapılır: Sancağı taşıyan ölür. Saldırganlar geri püskürtülür. Silahları geri almak için bir çıkış yapılır. İşgal sürer fakat bir süre sonra susuzluk başgösterir. Onbirinci gün iki İngiliz bahriyeli uzak olmayan bir yere iniş yaparlar. İşgalciler bir an için kurtarılacaklarını düşünürler. Daha sonra bahriyelilerin kıyıya çıkmadan birkaç gün önce bir futbol tartışması yaşadıklarını öğrenirler. Onikinci gün Türk askeri kanoları ve üçbine yakın adamıyla ulaşırlar olay yerine. Karşılıklı görüşmeler başlar: Kuşatılanlar, Kürtlerin ve Çerkezlerin şehri yağmalamalarından korktukları için ve onlar geri çekilmedikçe şehrin kapılarını açmayı reddederler. Sonuç istedikleri gibi olur. Sonra Türk askeri şehre girer ve şehrin ilerigelenlerini aramaya koyulur. Adana'da ibreti alem olsun diye asılacak birinin bulunmasıyla bu iş bitmiş olur. Cerrah, daha sonra büyük katliam sırasında ölecektir.

Bir yıl sonra Cemal Paşa Adana'ya vali olur. Senin dört yılın kalmıştır, savaşın başlamasına ve beş sene büyük Ermeni katliamına, ama sen bunu bilmezsin. Oysa aynı zamanda hayatının en güzel yıllarıdır da bunlar: Para, onur, güç; bütün bunları tükenmek bilmeyen enerjin sayesinde ve güçlükleri üstelemeyi başarabilen herkesin yaptığı gibi bütün kapasiteni yaptığın işe vererek başardın.

Birkaç sene daha ve derken Avrupa'ya doğru sürgün başlar. Hatırşinas bir kişi olarak kendinin ve yakınlarının hayatını koruyarak ve taşınabilecek eşyalarını da alarak ancak.

1914'te Osmanlı İmparatorluğu İtilaf güçlerinin yanında yer alır. Ermeni cemaati Jön Türkler tarafından pan-Türkizmin önünde bir engel ve potansiyel bir tehdit olarak görüldü. Cemaatin toplu halde tasfiyesi kararı dönemin üçlü siyasi erki Talat, Enver ve Cemal tarafından 1915'te karşılaşılan yenilgiler ve ağır iklim şartları altında alındı.

Şubat itibariyle onsekizinden ellibeş yaşına kadar olan Ermeniler askere alınarak silahsızlandırılıp birliklere ayrıldılar ve inşaat işlerinde çalıştırılmak üzere görevlendirildiler. Akabinde küçük gruplar halinde sistematik olarak katledildiler. 24 Nisanda Müttefik güçler Gelibolu'ya indikleri sırada cemaatin ileri gelenleri, entelektüeller ve bir kısım eşraf Konstantinapolis'te tutuklanıp öldürüldüler. Güneye doğru verilen tehcir emri afişler ve tellallar aracılığıyla halk arasında duyuruldu. Şehirde de, köylerde olduğu gibi kendilerini neyin beklediğini bilmeyen, kadın, çoçuk ve yaşlılardan oluşan nüfusun nakil işlemlerine olası etkileri en aza indirecek bir süre zarfında başlandı. Celal Bey gibi birkaç ilin valisi -yücegönüllülüklerinden tehcir emrini uygulamayı reddettiler. Yerlerine başkaları atandı. Sürgün konvoyu Anadolu'nun bozkırlarını ve Suriye'nin çöllerini yayan kateder. Açlık, susuzluk ve özellikle bu tehcir sırasında kullanılmak üzere eski suçlulardan oluşan çeteler, jandarmalar ve Kürt aşiretlerinin saldırıları yüzünden öldü büyük çoğunluğu. Onsekiz ay sonra katliamlar istenen noktaya ulaştı: Ermeni nüfusunun yarısı katledilmişti.

Bir bölümü Kafkaslara kaçarak kurtulabildi. Konstantinapolis ve Simirna'da (İzmir) olanlar o dönem orada hazır bulunan Batılı şansölyeler sayesinde kıyımdan kurtuldular.

Çocukluğumun siyahlara bürülü yaşlıları hatırlıyorlardı: Mezarları olmayan bu ölüler onların ölüleriydi, sonsuza kadar onların.

Barbarların sancakları şaklar zamanın yelkenlerinde.

Hatırlıyorum.

Bir dehşetin sızım sızım izleri gibi, Moğolların dalga dalga ilerleyişini duyuyorum. Yükleri zulüm olan atlarla kaplanıyor bütün ova: Yasalarını, kendilerine benzeyene değil ama tamamiyle farklı bir ırka zorla kabul ettiren galiplerin atları. Yakında bata çıka bocalayacağız kan pıhtısında atlarımızla. Cengiz Han; "İnsanın en büyük mutluluğu, düşmanıını yenmek, her şeyini elinden aldıktan sonra da izini inatla sürmek, kendileri için kıymetli olan yüzlerin ağladığını görmek, kızlarına, avratlarına ve atlarına binmektir" der. Önceleri Moğollar bilmezlerdi şehirleri fethetmeyi, yoktu makineleri. Böylece mümkün olduğunca çok köylü öldürür, eğik düzeyde bedenleri üst üste istif eder, surların tepesine ulaşıncaya kadar. Hatırlarım, o muhteşem ganimet hurçlarını -galiplerin görüntüsü değil, hayır, zaferin vahşi coşkusuydu, her şeyin mümkün olduğu anda. Çin şehirlerinin şaşaalı fethi ve yağmaya bırakılan Persler. Kesik kafalardan oluşan piramitleriyle Bağdat ve yaşayanları dehşete düşürmek için atlarla meydanlarda sürüklenen kesik kulaklarla dolu çantalar. İnsanlıkdışı olan hiçbir şey bize yabancı değildir.

Dört yüzyıl boyunca Ermeni halkı yaşamını dini bir azınlık

olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bağrında, onun büyüklüğü ve hoşgörüsü içerisinde; kimi yerde dağ köylüsü ve çoban olarak, Ermenistan ve Toros dağlarının kartal yuvalarına asılı, Doğu Anadolu'nun kasabalarında zanaatkâr ve tacir ya da Hindistan'ın baharatlarını ve Çin'in ipeğini kervanlarla Batının büyük pazarlarına kadar ulaştıran tüccarlar olarak sürdürdüler. Modern milliyetçiliğin doğuşuyladır boyunduruğun zoraki olarak hissedilmeye başlanması. Ondokuzuncu yüzyılda Konstantinapolis'te bankacı ve kompradorlardan oluşan Ermeni burjuvazisi nitekim Yahudi ve Rumlarda da olduğu gibi zengin fakat politik anlamda atıl durumdaydı. Sanayileşmiş Avrupa'nın bir hayli gerisinde kalan imparatorluk ekonomisi, Bab-ı Âli'nin Balkanlar'da olduğu gibi Doğu'da da milliyetçi hareketlere karşı olan tutumunun sertleşmesine, bağımsızlıklarını söküp almasına sebep olacaktır.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşının başlarında Ermeni toplumuna yönelik böyle toplu bir katliam tasarısına dair bir emareye rastlanmıyordu. Soykırım adına, Yahudilerin ve Çingenelerin kıyımından bu yana nüveleri verilen bir suç.

Kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan güçsüz ve savunmasız gruplar, sayıları binleri bulan aralarından seçilmek üzere ergenliğe yeni ulaşmış kızlar ve güzelliklerinden henüz çok şey kaybetmemiş yaşı geçkince kadınlar: Hep yasaklı dişi cins. Sonuç olarak ne dokunulan ne de asla evlenilen ama ırzlarına geçilen öteki topluluğun kadınları. Tatminsizlik hırsıyla hafsalanın alamayacağı saldırganlıkla, çığlıklar arasında koparılıp alınan, boğazları doğranan, göğüsleri kesilen, kazıklara oturtulan; boyun eğdirilen unsurlar bir katliamın yapıtaşları olurlar.

Uzun konvoylar topallayarak ilerler güneye, rüzgardan başka bir şeyin olmadığı çöle doğru; yollar boyunca uzanıp gider ceset

yığınları, gece, kangren kokusudur yayılan sereserpe uzanan yüzlerin, binlerin arasından. Kendi öz çocuklarını öldüren çıldırmış kadınlar kervanı. Oyulmuş gözler, jiletle kesilmiş dudaklar, gülmek için karınları deşilen hamile kadınlar. Eşeğe nal takar gibi yaşlıları nalladık ve dört ayak üzerinde sürükledik anüslerine kılıç sokana kadar. Diğer yanda dilleri kesilmiş ağızları açık ve köpüren, dayanılmaz sağır bir acının içinde. Köyün delileri ve cüceleri tazı payını kapmaya koşup üşüşürler.

Haydi aslanlarım, jandarmalar, köylüler, gönüllüler her türlü kıyım serbest, kumda sızıp yiten kan misali bu varışı ve dönüşü olmayan konvoylara.

Baba tarafımdan neredeyse herkes öldü: Dokuz kişilik aileden iki kişi kalabildi. Sözü edilenler Hacın'da geçiyor, Toros dağlarının binikiyüz metre yükseklerinde kışları sert, yazları kuru geçen küçük bir kasaba olan Hacın. Sason'da olduğu gibi, bir diğer dağlık bölge, hep silah taşıyan adamın hatırası gibi. Ermenilerin Sasonlu David destanı, bir çobanın muzaffer direnişinin hikayesidir. Henüz çocukken bana bunu anlattın baba. "Daha minicik bir çocukken bile öylesine güçlü idi ki, onu bezler içinde kundaklayacağımıza halatla sarmalamak zorunda kaldık. Dünyaya ilk geldiğinde sağ eli kapalıydı ve öylesine sıkıyordu ki kendi öz babasının dışında kimse açamadı elini: Avucunda azıcık kan vardı." Sonunda David, Ermenilerin ağır süvari ekibinin başında yer alır, Orta Çağın ünlü süvarilerini aratmayacak biçimde Mısır Meliki'nin gruplarını bir daha dönmemek üzere püskürtür Sason'dan.

Babamın avukat olan ağabeyi kaymakam idi Hacın'da. Silisi'nin kontrolünü sağlamak için orada bulunan Fransız keşif gücü Mustafa Kemal'in gruplarının ilerleyişi karşısında Erme-

ni garnizonunu kendi halinde bırakarak geri çekildi. Amcam elinde silahıyla orada öldü. Daha iyi bir seçeneğin olmadığı durumda ölmek daha iyi böyle. Aşiret kendini aşan bu olaylar sonucunda darmadağın oldu.

Babam daha sonraları o dönem Fransız birliklerine komuta eden General Bremond'dan bölgenin dağlık yapısından ötürü birliklerin çekilmek zorunda kaldıklarını ve avukat olan amcamın Hacın savunmasını yaparak öldüğünü ve Fransa'da kardeş kahraman olarak anıldığını yazan bir mektup aldı.

Bu savaş anlatıları bana Anadolu'da Andranik diye adlandırdığımız Kevork Çavuş ve milliyetçi düzensiz birliklerin, hayduk (haydut), Danub ve eski yunan Klefte geleneğindeki fedailerin savaş kahramanlıkları hikayeleriyle benzer geliyor. Çocukluk anılarından hatıramda kalan bir resim de Fransız nişancılarının kuşandıkları kara Çerkez kaftanı ile bellerine doladıkları fişeklik ve göğüste çapraz duran diğer iki fişeklik uzun bir tüfek, iki tabanca, bir Kafkas hançeri ve ayaklarında eldiven gibi yumuşak deriden botlar.

Belki de buradan geliyordur gerilla tarzına olan düşkünlüğümün kökenleri, bu levazımsız küçük çaplı hırpalayıcı, sürprizli, devingen fiziki dayanıklılığa dayalı savaşa. Savaşa da tutkuyla bakmışımdır: Stratejik zeka ve içgüdüsel olarak taktiksel hareket edebilme gerekliliği.

Babamın çocukluğuna dair neredeyse pek bir şey bildiğim yok. Güçlü su akıntılarında yüzüşlerimiz, makiler arasındaki koşturmalarımız, olgun meyveleriyle dutluklar daha sonraları beraberce topladığımız, hayvanlara olan yakın ilgimiz. Ermenice "ulig" dediğimiz oğlaklara çok düşkündü. Bir de Hacın'a

olan bağlılığı. Bir defasında Kapadokya'ya yaptığım bir gezi sırasında tanıştığım Hacınlı bir Çerkeze oranın güzel olup olmadığını sormuştum. Genç bir köylüydü. Bana köyünün çok güzel olduğunu ve orayı çok sevdiğini söyledi.

Onbeş yaşlarında yetim kaldın: Baban, annen ve kardeşlerinin beşi katledildi. Konstantinapolise yayan vardın; orada devşirilerek botanik ve eczacılık üzerine olan eğitimini bitirebildin. 1958'de İstanbul'un kenar mahallelerinden olan Tatavla'da, 1922 yılında Türkiye'yi tamamen terkedene kadar çalışmış olduğun eczaneyi gördüm. Hiçbir zaman sevmedin anımsamayı, geçmişinde kalan soyunu tanımadım. Her zaman benim için muhteşem bir baba idin. Seni geri getirmek için her türlü yolculuğu yapardım. Hatırlıyorum bir defasında sana, her taşınmalarında beraberlerinde atalarının kalıntılarını da götüren bir halktan sözettiğimde bunu iyi bulduğunu söylemiştin. Biliyor musun, bende de ikimize ait hatıralarımızın külleri var ve ben ölene dek sen asla yok olmayacaksın.

Bir soykırımı miras olarak almak, üstelik de bunun ne Türk devleti ne de dünya tarafından tanınmaması çok acı bir gariplik olarak boğazda takılı kalıyor. Onaltı yaşlarımda, nefret etmeye başladım galiplerin mazoşistlikten kaçıklık düzeyine varan şehitlik yüceltmelerinden. Böylece bu sayfayı bir çeyrek yüzyıl boyunca kapattım ve insani maceraları yaşamaya girişebilmek için kökenlerimle olan bütün bağları kopardım.

Benim yaşayarak katettiğim ve herkesin öldüğü bu zamanı gözönüne aldığımda, atalarımın da hakkı olan bu hikayeyi artık hatırlamanın zamanı gelmiştir.

Bugün, paylaşmasam da kendiniz olarak kalabilme ve de-

vam etme arzunuzu selamlıyorum. Benimkisi farklı bir yoldu. Üç kıtada halklarla onların varolma mücadelelerinde yan yana çarpıştım. Belki de onların sayesinde sizleri daha iyi anladım. Şimdi geri gelerek bende barış içinde hatıraların sınırında yerinizi alıyorsunuz. Ve adımlarımda sizin izleriniz.

2
Hacın'ın kuşatılması
1920

İmparatorluğun yıkılmasından sonra, ilerde bölgede olası bir Fransız mandası için Silisi'ye gönderilen Fransız birlikleri, aynı yıl, 1920, içinde geri çekilirler. Anadolu'nun müteffikler tarafından parçalanıp bölünme şüphesi var. Mustafa Kemal'in birlikleri Ankara'ya uzak olmayan bir yerde yeniden düzenlenip güneye yönelirler. Hedeflerinden biri Hacın'dır.

Hacın'ın Birinci Dünya Savaşından öncesine ait bir fotoğrafı gözlerimin önünde duruyor. O zamanlar dendiği gibi Silisi'nin küçük bir kasabası.

Bütün zamanlar boyunca işgalleri engellemek için Silisi'nin kapılarını tutmak gerekirdi. Pazarcı, çoban, çift sürücülerinden oluşan ve karın tokluğuna yaşayan nüfus, Hacın'dakinde olduğu gibi bu yalçın kayalara asılmışçasına yaşamlarını sürdürüyorlardı.

Birçok vadinin kesiştiği noktada bulunan, sığınak ve dağ kulübelerini aynı anda gözlemleyebilen bu kartal yuvalarını her zaman sevmişimdir. Bu şehir Silisi'den Kapadokya'ya gidiş yollarından birinin üzerinde bulunuyordu. Peribacalarının içinde bulunan kiliselerin girişinde eskiden yıldızların altında uyuduğum çok olmuştur. Bu bölgelerde her şey, askerlerin geçişinden, göçer akınlarından, göçebelerin çarpışmalarından izler taşır. Ve dağlı birinin siper alamadığı sürece kolayca ava dönüştüğü bir yer. Hacın böyle bir yerdi. Asla ayak basmayacağım. Niçin gidip tamamiyle içsel olan bir felaketin önünde boyun eğmeli?

Bir ayin yerinden çok bir hisar görüntüsü veriyor bana Notr-Dame kilisesi devasa kayasının üzerinde. Biraz daha yukarda, 1004'te kurulan ve manastırdan koleje dönüştürülen Saint-Jacques manastırı vardı. Hac ve kutlamaların yapıldığı, vakayinamelerin dediğine göre yılda bir defa atlı turnuvaların da yapıldığı yer.

O zamanlar Hacın'da Gregoryen ayinlerinin yapıldığı iki kilise, iki Protestan kilisesi ve bir de Ortodoks kilisesi vardı. Yukarı ve aşağı mahallelerin her birinin yolcular için pazar yerleri, hanları ve Çadak çağlayanına akan hamamları vardı. İşte burada geçti babamın çocukluğu; okul çıkışlarında dut ağaçlarına tırmanışları, ergenlik dönemini geçirdiği kolej zamanları ve bütün ailesini kaybettiği ana kadar.

Hacın, seninkilerin sıcaklığının kayıp cenneti, aniden kesilen bir kelle gibi. Bir daha asla dönmedin oraya.

Savaştan sonra, Suriye çöllerinde kurtulabilen birkaç bin kişi Türklerin ilerleyişi karşısında geri çekilme kararı veren

Fransız güçlerinin koruması altında orada yeniden yerleşmeyi denerler. İşte budur hatırlatacağım hikaye.

Sen, amcam, geri çekilmeyi reddettiğin Hacın'ın komutasını üstlendin. Fransız birlikleri ayrılırken geride silah ve levazım bıraktılar. Sen, geride kalan araçlarla şehri korumaya hazırlandın.

Ve işte Hacın hisarlarının içinde hatıramın hatırası olacak yedi aylık bir kuşatmanın hikayesini anlattı babam bana, düşüşten ve ölümden önce. Mevsimler geçtikçe yaşayanlar azalır, umutlar tükenir gittikçe. Ve yavaşça, herkesin içine, bu durumdan sağ çıkamamanın kesin gerçeğinin dehşeti gelip oturur. Elde silah, ölmenin dışında başka bir seçeneğin olmadığı. Sonuna kadar, çocuk, kadın, hepsinin öldürüleceği, merhametin sözkonusu olmadığı bir hikaye.

Şimdi, çok geç artık; bir şeyin olacağı yok, er geç son bir saldırı ve o kadar. Şehrin etrafında mutlak bir kin halkasının dışında başka bir şey yok. Karşı tarafta olanlar da bu defa özgürce varolma mücadelesini vermekteler.

Kalemin surları saygınlığını yitirmiş bir şehrin harabe duvarlarından başka bir şey değil artık. Savunduğum ne kibirli Bizans ne de üç defa kutsanmış Kudüs'tür. Hacın'ı savunuyorum, yaşama arzumun başkentini. Hacın, özgür kent.

Selamlıyorum elde silah, ölenlerin lüksünü. Tanır mısınız mezbahaya doğru sürülen güçsüz kafileleri? Leşçilerin karanlık içgüdülerini allak bullak eden ırzlarına geçilen kadınların çığlıklarını? Bütün sevdikleri ölen çocukların dehşetini?

Burada, Hacın'da, dağdaki direnciyle. Akın acılarımın selleri, asla ulaştıramayacağım kıyıya halkımı. Yok artık yola koyulmamız için şişkin yelkenler. Burada, onca zaman ekili toprağımız, son tohumunu kucaklayacak. Verimsizleştirmek istenilen kadim şehirler gibi, tuzlarla kaplı kavrulmuş (yanık) Hacın. Hacın, hatırlayın. Kıyıma uğramış bir aşiretin mirasçısıyım.

Ve biz, bütün krallık için, işte kuşatılmış topraktan birkaç dönüm. Şimdi artık beterin beteri kabullenildiğine göre, kalanı sonuna kadar korumak düşer bize. En son mermiyi kullanmama arzusunu koruduğumu hatırlıyorum.

Hatırla kölece boyun eğilen, her şeyin düzen içindeki sükutunda galibin mağluba rahatça hükmettiği. Güvende olma arzusunun bunca takozlandığı bir durumda tek bir tehdit yeterli olurdu, belki de bir diğerinin olan bir tehdit. Artık boyun eğmek yok hükmedenin kanunlarına.

Görebiliyorum Sultan Selim'i kazığa oturturken birkaç bahtsızı bir gülü kokladıktan sonra. 'Yüzükoyun kapan önümde köpek, içinde sakin suların olduğu bir bahçe gibi ayaklarımın dibinde uzanan dünyanın tadını çıkarırken ben. Tebamın korkusu zevk verir bana; kesin kalkan başları! Suçlu veya suçsuz kesik bir baş her zaman iyi bir misaldir.'

Kendi usulünüzce bazen büyüktünüz benim güzel hükümranlarım. Selamlıyorum sizi üç kıtanın fatihleri, ulu yöneticileri, muhteşem camilerin kurucuları. Zamanla, altın çağı geride bırakarak uyuklamaya başladınız. Ey şanlı geçmiş, Avrupa'yı titrettikten sonra silahsız tebanızı kitleler halinde kıyımdan geçirerek bitirdiniz! Abdülhamid, tedirgin katliamcı, dehşetten dayınılmaz migren ağrıları içinde kıvranan, belki de uy-

kusunda bir hadımağası tarafından hançerlenme kabusları görüyordu.

Çarıklarının tozunun tozu, işte tebaan, aralarında en horgörülenleri yine biz, sadık olmayan tebaan, silah taşımaya layık olmayan. Şimdi tüfeğimin burnunda sen olduğuna göre, ne pahasına olursa olsun, ARTIK BARIŞ İÇİNDEYİZ. *

Yenilenlerin acısını tekrar hissediyorum: Geldiğim aşiretin çeperi felaketlerle yüklü. Eli silah tutan bütün erkekler toplu mezarlara gömüldüler. Kesik kafalardan bir piramit oluşurdu.

Öyle anlar vardır ki dünya bir mezarlıktan başka bir şey değildir.

Şu serbest mahalle. Gençliğini tabularla sınırlanmış bir toplumda yaşayanlar yoksun bırakılmanın ne olduğunu bilmezler. Lakin eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nca yönetilen bütün toplumlarda özellikle erkeklerde cinsel organa olan saplantı kafatası çapıyla aynı orantıdaydı. Bundan dolayı da fanteziler karınları sırtlarına vuruncaya dek boşalır. Hiçbir şey yasaklarla rehin alınmış bir gençliğin izlerini silmez. Doyumsuzluğun hararetiyle başka bir şey düşünülemez hale gelinir. Nihayet artık katledebiliriz. Yağmaya bayram havasıyla ölümcül bir hücum, yürek hoplatan ırza geçişe doğru yarış.

Ve işte ardı sıra uzanan uçsuz bucaksız tehcirin kadınları:

Beri gelin güvercinlerim, dişi bülbüllerim, yaklaşın ki kudurganlığımla paramparça edeyim sizi, edebiyle giyinmiş karagülle-

* İmparatorlukta gayrı-müslimler silah taşıyamazlardı. Şimdi taşıdığımıza göre eşit sayılırız.

rim. Bir gedikte üst üste debelenen deli atlar gibi bu et yığınının içinde yüzüyorum çılgınca. Bana yasaklı gövdelerinizden nefretle, tıkabasa doyduktan ve bütün bu doğurgan karınları ölüme gönderdikten sonra uyumak istiyorum. Çölde erken kurur kan.

Kavaklar boyunca akıyor su: Tepeliklerde pustan kalan son buğularda silinmek üzere. Nerede kaldı o eski sabahların dinginliği? Geçmişin özlemiyle dolu, duyar gibiyim hâlâ çobanların kavalını, unutulanlarla yüklü bir taş misali geçmişe fırlatılan. Bitti artık sonsuza kadar, değil mi?

Sonunda tutularak sürdürülecek bir sırdan başka bir şey kalmadı. Şafağın sökmesini umarak inceden inceye dalınan geceler uzun. Gündelik kahramanlıklardan başka bir şey yok artık, geriye kalan anlık bir parıltıyla şimşek gibi çakan beklenmedik saldırı hareketleri. Kahramanlık uzun vadede güvensizliğe dayanabilme kapasitesidir. Pratikte yapılan kıstırmaktan başka bir şey değil, sırtı duvara dayalı, esas olandan uzak, tüm gemileri yanmış olarak çaresiz kalınan. Hiç olmadığı kadar esas olan maneviyat.

Her şeyin ortaya konduğu bir bahisin hayatiyeti rakibiniz için değil de sizin için önem taşıyorsa, bu durumda kazandınız demektir.

Fakat sen amca, sen bu hesapların artık daha da ötesindesin. Artık hiçbir şansın yok. Silahların yazgısı mühürlenmiş bulunuyor. Savaşın nereye varacağı artık belli. Asla kaderin yönünü değiştiremeyeceksin. Canını pahalıya satmak sözkonusuyken umutsuzluğun dışında bir şeye enerjin kalmamıştır.

Böylece, zaman zaman insanlar termofilleri savunmak çin ölmeye hazır olurlar; Grekler gereksiz yere yapmadılar bunu. Sen, felaket anını geri çektin felaketten bir şey değiştirmeksizin. Bununla birlikte, görüyor musun, halk hayır demesini bilenleri ve kuralına göre ölenleri hatırlamayı seviyor. Kan bazen kendimize olan özsaygımızı korumanın bedeli olabiliyor.

Hatıranın hatırası, yedi aylık umutsuz bir işgalin sonunda sadece Hacın'da bugün tanıklığını yapıyorum, senin ve yakınlarının özgürce yaşamanın dışında başka bir yaşam biçimini reddederek öldüğünüz. Ne düşünebilirdin bu yedi aylık işgalin sonunda, her şeyin içecek suyun bile bittiği bir durumda? Bir tifüs salgınına yolaçmadan gömüverdiğimiz ölülerimiz, tedavi imkanlarından yoksun can çekişen yaralılarımız. Çocukların sorumluluğu bir yana, herkese gösterdikleri özen ve yaralıları tedavi etmeye çalışarak çektikleri acıları bir nebze yatışan kadınlarımız. Çarpışanların sayısı her ay biraz daha az. Yaşayabilenler ise açlık sınırında beslenebiliyor. Bir de soluk kesen soğukların ardından dayanılmaz sıcaklar. Ve dışarda kaçış dahil hiçbir şeyin umudunun olmadığı.

Kendini savunmanın dışında bir şeyi düşünmediğin bir durumda beklenti içinde olmanın sıkıntısını dağıtmanın tek yolu saldırılar oluyor. Hasmının, silahının burnuna gelerek ölümünü aradığı anda dilediği aman. Geceleri verilen dinlenme arasında bazen insanların çılgınlıkları hoşgörülebilir fakat bir sonraki saldırıda yaşama süresini mümkün olduğunca uzatabilmek için öldürmek kaçınılmaz olacaktır, zevkle yakalanan hedeften sonra karşıdakine binlerce sebepten ötürü beslenen kinle.

Sonun yakın olduğunu bildiğin son pazar günü sağlığı ye-

rinde olan herkesi topladığını hayal edebiliyorum:

Hemşerilerim, dedin, işgalin başladığının bu otuzuncu haftasının pazarında biraraya gelmenizi istedim, sizi zinhar yüreklendirmek için değil zira aranızda hiç kimsenin cesaretlendirilmeye ihtiyacının olmadığını biliyorum, ama kararınızı kutlamak için. Biliyorum kelimeler ne yaşayanların ne de kurşunların yerini alabilir, daha da az diriltebilirler mi yeniden sonsuza dek yitirdiklerimizi.

Oysa, üç bin yıllık geçmişiyle ulusumuz inatla inancını koruyup dilimizi konuşarak, varlığını sürdürebildi. Bu inanç ki bildik kelimeler aracılığıyla taşınan, ekmeğe ve şaraba ve zahmetli çabalarımıza karşı bize bunu verene olan şükran borcuyla. Yine de biz kendimiz olarak kalabilir miydik iyi ya da kötü yanıyla yüzyıllar boyunca. Hıristiyan dünyasına ilk kiliselerini belki de en heyecan vericilerini biz verdik. Ve o zamandan beri, Büyük Roma'dan çok daha önce, zorluk çıkardığımız Bizans'a yine biz en renkli hanedanlıklarından birini verdik. Bütün işgallerden sıyrılabildik, yağmaların hepsine dayandık, bozguna uğratılan her şeyi yeniden ektik, yeniden oluşturduk tüm talana uğrayanı. Binbeşyüz yıldan daha fazla yaşayan krallığımız çöktüğünde, biz bir yenisini kurmaya gittik, üçyüz yıl boyunca özgürce yaşayabilmeyi başardığı burada bile. Bütün bu zamanlar boyunca, tüccarlarımızı gönderdik dünyanın en uzak köşelerine, yeri geldiğinde şartlara göre Haçlılara katıldık ebediyeti çok güçlü hissederek Müslüman kıskacını gevşetebilmek için. Daha sonra mağlup olup köleleştirildik diğerleri gibi uzun zamanlar boyunca. Ayrıca üç kıtaya dağılmanın ne olduğunu gördük biz de. Çaresizce yalnız olduğumuz o anı hatırlayalım, desteksiz, hiçbir perspektifin olmadığı, devam etmenin dışında ve halkımızın her yıl andığı Vartananlar bozgununu bin beş yüz yıl önce bile bizimki-

ler, ölümü göze alarak Perslerin Mazdeizmine devşirilmeyi reddettiler. Ayrıca zafer olan yenilgiler de var, bize öyle göründüğünden değil, ama bizden de öteye uzanır ne için yaşayıp ölmeyi uygun gördüğümüz.

Yedi ay başlangıçtaki umutların yerini bildiğiniz duruma bırakmasıyla geçti. Sonumuzun ne olacağını çok iyi bilerek Türklerin renkleri indirmemize değin çağrı ve ihtarlarına boyun eğmeyi reddettik. Bize gönderilmesi gereken son lojistik destek hiçbir zaman ulaşmadı. Oldukça uzun bir süredir dış dünyayla hiçbir iletişimimiz yok. Bununla birlikte kuzeyde Ermenistan Cumhuriyeti ilan edildi ve çok kan kaybeden halkımızdan arta kalanlar orda özgürlüğümüzün bayrağını diktiler. Çok pahalıya mal olan bu cumhuriyete ne kadar çok tehdide maruz kalacağını bilerek uzun bir yaşam diliyorum. Hiç olmazsa, orada yaşayanlarımız tüm himayelerden bağımsız olacaklardır. Kendi halimize acıyacak vaktimiz bile olmayan bize gelince, halkımızın geçirmiş olduğu korkunç katliamı bir kez daha anmamızı diliyorum. Aramızda tek bir kişi yok ki ailesinden biri için ağlamamış olsun. Özellikle de tehcir kervanlarında korkunç acılardan sonra mutlak bir ölüme doğru çöller aşırtılarak götürülen kadın, çocuk ve yaşlılarımızı hatırlayalım. Ne büyük bir umutsuzluk içinde oldular koruyucularından yoksun bırakılarak cellatlarının dinmek bilmeyen zulümleri karşısında. Burada biz, ne kertede olursa umutsuzluğumuz, ruhumuzun bedenimizi terketmeye yakınlaştığı anda, ne ani baskınlarla boğazlarımız kesilerek ne de savunmasız bir biçimde öleceğiz tanıdıktan sonra onca sakatlık ve işkenceyi. Çocuk ve kadınlarımızın işkenceye maruz kalmalarını görmeyeceğiz. Son baskının yapılacağı anda hiçbirimizin düşmanın eline sağ düşmemesi gerekir: Bu kendimize yapabileceğimiz en son iyilik ve son özgürlüğümüz olacaktır. Amen.

Ayrılmadan önce sevgiyle anmak isterim, son bir kez için sevdiğin kadınla mutluluğa ulaşmış; sabahleyin adet olduğu üzere tıraşını olmuş ve dünyaya son bir bakış fırlatmıştın en son baskını yaşamadan önce. Ayakta kalan son evler de 105 mermileriyle ezilip gittiler; vakayinamelerin söylediğine göre üç bin kişiden, ancak dörtyüzellisi karşı tarafın sınırlarını yarıp geçebildi. Sen, derinin en küçük parçasına kadar paramparça oldun.

Sana bu selanıı borçluydum babamın ağabeyi, bu sayede bugün hatıram artık hatırlamadığımız teslimiyetten kurtuldu.

Kelimelerimin gücünün elverdiğince dünyaya aktardığım bu jesti senden başka kimseden almayacaktım. Ermeni kiliselerinin ölü ayinlerinde acıyla mırıldandığımız eski baladı ekliyorum bir de. Nur içinde yat.

3
Savaşçıların destanı
1890-1908

Ondokuzuncu yüzyılın son on yılında silahlı mücadeleyi seçen şu birkaç bin Ermeni fedaisine dair anlatılar pek fazla değildir. Kimi zaman Osmanlı İmparatorluğu ya da en azından onun vergilerle Ermeni köylerini iliğine kadar sıkan rüşvetçi yöneticilerine, kimi zaman da yağma tehdidine karşı fidye isteyen Kürt aşiretlerine karşı hep mütevazı ölçüde bir mücadelemiz olmuştur.

Gün ağırırkenki o ilik kesen soğuklarda açlıktan kazınan karınla, silinmesi gereken kamp izlerinin ardından omuzda silah sırtta çantayla yola koyulurduk. Ayağımızda botlarımızla paltolarımızın altında uyurduk gece nöbetini tutan birinin beslediği ateşin etrafında.

Yürümek. Yürümek sessizlikte, yirmiye yakın adamın sıkışık halde keşif erinin ardı sıra. Birkaç boğaz temizliği. Kimsenin

içinden konuşmak gelmiyor ağaran tan vaktinde, dağların kemirici soğuğunda...

Adamlar yürüyorlardı. Tarih ve İmparatorluk tarafından etnik bir mozaike dönüştürülen adı bir zamanlar Ermenistan olan Anadolu'nun doğusunda, az da olsa emin olmadığımız birkaç nadir köyün dışında Türk kasabaları veya düşman Kürtlerle temastan sakınmak gerekirdi. Yakınlaşma anında her zaman ilk alarmı köpekler verirdi. Soğuk su kaynaklarına yakın soluklanacak yerlerin olduğu dağlardan başka bir şeyin olmadığından emin olduğumuz yerlerde duraklar, yıkadığımız giysilerimizi çalıların üzerine serer, onlar kuruyana dek, biz de yıkanır, botlarımızı ve silahlarımızı yağlardık.

Kimse kaybolan zamanlardan söz etmez zira, hatıra ne aktarır ne de muhafaza eder anlatılarda tehlikeye göğüs gerdiğimiz o yoğun kısa anı. Gecenin sayesinde nasıl yardığımızı kuşatmayı; inancımızla onları şaşırttığımız kestirdikleri bir öğle arasında; toplanan köy halkının gözleri önünde bir hainin asılması; sıkı denetimden deliye dönmüş kaçak. Ölü zamanlar öyle olmakla birlikte en uzun olanlar.

Beklemek. Yürümek. Yürümek. Beklemek. Kendimizi adayacağımıza yemin etmiştik. Bir nevi bir bağıştı, kendisine inen ellerden adalet dilemenin dışında başka türlü cevap vermeye gücünün yetmediği halkımız için. Çekmesin diye artık. Hayatımızdan törensel bir bağış, kutsal kitap adına içilen bir yemin misali, haç işaretiyle mühürlü bir eylem gibi.

Çok fazla sayılmazdık. Fransa'dan Rusya'ya az çok belli belirsiz Aydınlanmanın ve toplumsal adaletin katişizmine başvurmuştuk. Haklı olduğumuzdan emindik. Halkımızın hizmetinde,

onların savaşçıları ve şehitleri idik. İstikbal taşıyıcıları idik. Kanı kaynayan, diri kaslı, kafasında birçok ideali olan, birçokları içinse intikamın zorlu bir gereksinimi. İki ağzı keskin kılıcı ele geçiren köle gibi.

Hatırlıyorum, kıştan ötürü yapraksız kalmış kavakları, karda iz bırakmamak için donmuş derelerden yürüyerek ilerlediğimizi. Bir kuşun bile olmadığı donmuş havada solukların buharının silik izi. Bazen rüzgar ve onun beyaz fırtınası mecbur bırakırdı bizi başı eğik yürümeye, gözün gözü görmediği kör bir ortamda. Bölgeyi tanıyanlar biliyorlardı nerede bulunduğunu sığınabileceğimiz, ısınabileceğimiz ve ateşin etrafında yitip gidecek sigara dumanlı derin mağaraların.

Ateş ve su hayatımızın en vazgeçilmez iki iyi şeyi olacaklardı o yıllar boyunca. Silahların rahatlığıyla. O silahlar ki mağlup taraf olarak taşıma hakkımızın olmadığı. Şu eski siyah beyaz fotoğraflara bakıyorum yeniden oldukça uzun namlularıyla Mosin tüfeklerin olduğu, Afganların elinde bulunan Lee Enfield'ler gibi Sovyet müdahalesinin ilk dönemlerine ait. Bele dolanmış dört sıra halinde fişeklikler göğüste çaprazlama biten, yirmi yıl sonra Meksika'da Zapata partizanlarında olduğu gibi. Kafkasya'nın Anadolu'dan Pencap'a ve Endonezya'ya kadar her yerde bulunabilen karakul kalpakları. Ayak bileğine kadar olan yumuşak kıvrımlarıyla siyah yarımbotlar. Bıyıklar: O zamanlar bütün erkekler bıyık bırakırlardı; Theodore Roosvelt, Kayzer, Franz-Josef, Clemenseau. Erkekliğin ve iktidarın sembolü olarak farz olan bıyıklar. Ve fotoğrafta birinci sırada yerde yatılı olanlar, ikinci sırada yere diz çökenler ve üçüncü sıradakiler ayakta duranlar. Bu kasıntılı biçimde poz verenlerin hemen hepsi genç yaşlarıyla ölüme mahkum edildiler. Ermenicede yiğit olanın anasına yas tutmak düşer deriz. Kabirlerini bile göremeyecekleri oğullarına erken ağlayacaklar.

Paris, Cenevre, Sen Petersburg; işte tam da buralarda gerçekleşir, ondokuzuncu yüzyılın son dönemlerinde başgösteren çoğunluğu öğrenci olan genç erkek ve kızlar arasında ve daha sonra Avrupa başta olmak üzere Fransız Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı arasında bütün dünyayı sarsacak olan yeni düşüncelerin yayılması. Osmanlı'da ve Rusya'da bulunan iki Ermenistan'dan genç insanlar, despotların ve niteliksizlerin hüküm sürdüğü taşraların dışında, uygar dünyanın yeni ilhamının bilincine vardılar. Nasıl hissedilmez ki artık olan biten, bilinç ilerledikten sonra bir kere aydınlanmaya doğru? O noktada idrak ederek bakışlarımının miyop olmasına son veriyorum. Günler ve geceler neyi nasıl yapmamız gerektiğine, büyüklerimizin ve bizden öncekilerin tarihi referanslarına başvurarak, aynı paralellikte olan benzer durumları gözönüne alarak izlenebilecek model üzerine tartışmalarla geçti.

Ve daha sonra, bu yüzyılın sonunda Tiflis ve Konstantinapolis'e bu ülkenin yeniden kurulup yerleştirilmesi amacıyla yapılacak dönüşler. Ülkeye hep ülkeye doğru derlerdi. Çocukların dönüş kararı başka yerlerde topladıkları ve sahip oldukları varlıklarını vermek üzere cömertçe ve darmadağın bir coşkuyla karışık, işte ilke ve programları: Ulus, özgürlük, sosyalizm.

Sömürgeleri serbestleştirme hareketlerinden yarım yüzyıl önce, sizler aynı özlemleri dillendirdiniz, meşru ve sağduyudan yoksun, uçuk rüyaları.

Partizanların ilk üyeleri genç, yenişehirli, fakat köylülerin çoğunun duyarsız kalacağı fikirlere çok çabuk açık olan türdendiler. Ve deneyimsiz olan bu ilk grup savaşçılarının çoğu birkaç hafta içinde ya katledildiler ya da hapse atıldılar. Fakat

yeniden başlıyoruz. Ve yavaş yavaş, şurda burda, çekirdekler yeniden yeşermeye başlayarak davayı takip etmeyi başarabiliyorlar.

Ermenistan dağlarının dolaylarında kışlar ne kadar zorlu ve sert geçiyorsa yazlar da bir o kadar yakıcıdır. Taşlık toprağın üzerinde beyaz güneşler, aşınmış tepeler, içinden dikenliklerle kaplı dar vadilerin geçtiği ormanlar. Güçbela şöyle böyle birkaç koruluk, ırmakların kıyıları boyunca uzanan bir esintinin bütün yapraklarını titrettiği İtalyan kavakları. Kesinlikle aynı anda düşünmek gerekirdi güvenliği, silah ve yiyecek yardımını, cephaneyi, sempatizanları örgütleme işini, düşman ajanlarının elenmcsini, vuruşmayı, sızma yapmayı ve bütün bunlara yeniden başlamayı. Ve de kayıp vermeyi. Gömmek bir savaşçıyı gücümüz yetiyorsa. Ağır bir yaralının hayatına son vermek, düşmanın eline sağ düşmesin diye. Ellerine sağ düşmeleri durumunda doğduğuna pişman ederler seni. Bu ülkede böyledir savaşın kanunları. Öldürmeden sakat bırakırız. Ne bağışlama ne de vicdan azabı tanırız. İnancıyla bu işe girişenler, şimdi kardeşleririden birini kurtarma intikamıyla çarpışıyorlar.

Bir şeye karşı kurulan bir tuzak anında yaşanan yoğunlaşmayı bilir misiniz? Ölüme ayarlanan kör saatin ardından uygun yerde konuşlanıp karşılama hazırlığını yapmayı. Beklemek. Beklemek. Beklemek ve geldiklerini algıladığımız anda hissetmek kalpte yoğunlaşan heyecan dalgasını. Sessizliğin ağırlığını. Sıkıntılı bir endişeyle yüklü bu sevinç, onların yaklaşmaları ve iyice görünmeleri ile harekete geçme anının gelip çatması! Ötekini tüfeğin namlusunda tutma duygusundan daha güçlüsünü yalnızca ateşsiz silahlar sağlayabilir. Ve ter akıp gider sağ kaşın ucundan kafanın alınan nişana doğru eğildiği tarafına.

Aynı anda hem bireysel hem topluca yaşayan ve salt üstünlüğü sağlamak için her zaman dalaşmaya hazır olan ve çoğunlukla da alıngan olan bu dik kafalı dağlıları disiplin altına alabilmek için bir hayli çalışmak gerekti. Onlardan grup ruhuyla hareket etme duygusuna sahip bir bütün düzenlemek gerekirdi. Bu birliklerin disipline edilmesinde bizi asıl güldüren, her şeyi yeni baştan öğrenmek gerekti burada kendi usulümüzce.

Ve işte, atlı subay ve onları izleyen siyah giysileriyle piyade erleri kayalığın sonunda karartı halinde beliriyorlar bitmekte olan sabahın ışığında. Kendilerine iyi geleceğini düşündükleri bir sonraki mola asla gerçekleşmeyecek. Yakıcı sürprizlerle yüklü ilk yaylım ateşi deler sessizliği, ilk hedefe maruz kalan atlıların düşüşü, dehşetten çıldıran atların kişnemeleri arasında umutsuzca bir sığınağın arayışları. Kendilerini henüz toparlayamadan birliğin yarısı çatışma dışı. Ateş etmek ve düştüğünü görmek. Nişan almak ivedilikle diğerine, ateş etmek, hissetmek düştüğünü, ve ateş etmek tekrar. Kayıpları artmakta. Birkaç dakika daha ve daha iyi görebilmek için azıcık kaldırıyoruz kafamızı ve.. bitti işte. Bu defa onların yirmi adamına karşılık tek bir kaybımız yok. Silahları topluyor, cephaneleri, botları, mermi dolu kemerleri, azık ve yiyecekleri toplayarak teması kesip geri çekiliyoruz. Bunun gibi günler öylesine az yaşanan türdendir ki daha uzunca bir zaman sözünü edeceğiz.

Sabahın sisinde tepeliklerden dorukların yarı yamaçlarına doğru dalgalanarak buğulanır hatıralarım. Ardı sıra uzanan silsilelerce aralıksız bir yürüyüş: İn, tırman, in tekrar tırman. Taşlık yerde yürürken botların gıcırtısı ve sabahın serinliğine rağmen sırt çantasının altında terden yapış yapış olan gömlekler. Yalnız gürültü ve öfkede noktalanan münzevi tekdüze bir varoluş.

Ve bazen geceleri inceden inceye kafayı bulduktan sonra şöyle yakılan bir pipo eşliğinde -tütün az bulunur- neleri terk ettiğimizi azar azar düşünmeye veririz kendimizi. Hele de pipo ağızda yerini alınca, melankolik bir havayla geçmişin sonsuza dek kayboluşunu hatırlayıveririz.

O zamanlar imparatorluğu "hasta adam" diye nitelendirirdik. Osmanlı'nın reform girişimleri kısa sürer. Kafkaslar'dan ve Balkanlar'dan gelen Müslüman mülteciler Yunanistan örneğinde olduğu gibi, uzun süre boyunduruk altında kalan diğer Hıristiyan halklar bağımsızlıklarını ilan ederler. Başkaldıran Bulgarlar öylesine sertlikle bastırıldılar ki, kendi lehlerine olan Sovyet müdahalesi meşru görüldü.

İmparatorluğun son kırk yılı deliliğe yakalanan vücudun çan çekişleri gibi kargaşalarla zayıflayarak geçer. Milliyetçiliğin uyanışı, imparatorluğun ve onun göreceli hoşgörüsünün yas çanlarını çalmaya başlar. Merkeziyetçiliğin ve baskının uslandırılmasının zamanıdır. Avrupalı güçlerin reformları gerçekleştirmek ve Doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilerin güvenliğini sağlama yönlü Sultan Abdulhamid lehine olan diplomatik müdahalesi, yasayı uygulamaya koymayı reddeden bir despotu kızdırmanın ötesine geçemeyecektir.

Özel olarak Kürtler arasından seçilip sultanın adını taşıyarak kurulan süvari birliği, yani devlet, diğer yandan Ermeni köylerinde hükmünü sürdürebilmek için birçok büyük feodali ezip yok eder. Bir avuç Ermeni devrimcisine gelince, onlar soygunlara karşı köyleri örgütlemeye çalışıp, mümkünse iktidar gücünün aracı olacak olan Çerkez mültecilerin bölgeye yerleştirilmesine karşı çıkabilmek için, Kürtlerle anlaşmanın yollarını arar. Bulgar başkaldırısı, birçoklarına Ermeni soru-

nuna uygulanabilecek bir model gibi göründü: Başkaldırmak, baskıya maruz kalmak ve sonunda reformlara kavuşmak için Büyük Güçlere çağrıda bulunmak.

Fakat Sason ve Zeytun gibi neredeyse her zaman yarı bağımsız bir statüye sahip olan sınırlı birkaç dağlık bölgenin yerleşik halkı dışında hiç kimsenin ikircikli de olsa başkaldırmaya niyeti yoktu. Ermenilerin ezici bir çoğunluğu itaatkârlığa örnek gösterilirdi. Zengin şehirliler çok iyi entegre olmuşlardı; köylüler ise pasif konumdaydı. Uzun süreli bağlılıklar saygıdeğer itaatkârlığa yolaçar. Kırsal kesim Ermeni nüfusu da hasta olarak nitelendirdiğimiz imparatorluğun, ki öyle, Avrupa'ya nazaran, yine de kendi iç işlerinde korkunç bir güce ve gerekli gördüğünde acımasızca yok etme geleneğine sahip olduğunu biliyordu. Ermeniler Balkanlar'da değil fakat imparatorluğun göbeğinde ve Rus sınırının hemen üzerinde bulunuyorlardı. Etnik çoğunluğun belirsiz olduğu; Ermeni, Kürt, Türk ve Çerkezlerin birbirine karıştığı aksi takdirde Müslümanların neredeyse her zaman sayıca üstün geldiği bu Doğu bölgelerinin jeopolitik gerçeğinin önemini yeterince ölçtük mü?

Bir kartal yuvasını andıran Sason'un sakinleri, David'in kahramanlığının geçtiği yer, yerel Kürt ağalarının zorunlu koştuğu vergileri ödemeyi reddederler 1894'te. Bunun sonucunda bir müdahele ve çarpışma gerçekleşir. Dışardan bir takım elebaşılarının geldiğine dair söylentiler yayılır. Askerin cezalandırıcı seferi eşi görülmemiş bir sertlikte, kıyımla geçer. Büyük Britanya ve Fransa bir reform projesi sunarak diplomatik bir girişimde bulunurlar. Sultan Abdülhamid Doğu bölgelerini posta sansürüne maruz bırakarak, ders vermek amacıyla gücünü kabul ettirmeye karar verir.

Camilerde mollalar, "gavur" Ermenilerin Avrupalılarla işbirliği halinde imparatorluğu ve İslamı tehdit eden komplolar düzenlediklerine dair vaazlarda bulunurlar. Katliam 1895'te başlayıp dört ay sürer: Trabzon, Kayseri, Sivas, Erzurum, Bitlis, Erzincan.

Büyük çapta hırsızlıklar, tecavüzler, cinayetler.

Zorla bir eve giriyorlar. Çok sayıdalar. Tanıyorlar. Yağmalamak istiyorlar. Evlerde malların bulunduğunu biliyorlar. Her zaman her şey çok çabuk gerçekleşir. Tekme tokat dehşeti, çığlıklar, itip kakmalar, fayda etmeyen yakarışlar, kadınların yüzlerindeki dehşet izleri. Susturma kudurganlığıyla inen yumruklar. Sorarız kendimize bu ne öfkedir bunca uzun zamandır saklı tutulan. Kendilerinden geçmişler adeta. İlk kapıyı geçtikten sonra sıra diğerlerinin kırılıp, dağıtılıp çökertilmesinde. Yatak odalarını arıyorlar. Sert bir balta darbesiyle kilit yerinden fırlar. Ve işte odanın içindeler nihayet. Annenin boğazı kesilir, çığlık çığlığa olan kızlar dehşetten çırpınarak kasılmadan önce iğfal edilmek üzere sürüklenip alınırlar. Bakireler. Henüz hepsi daha bakire. Ve biri diğerinin ardı sıra iğfale başlar. Uzun zamanlar boyunca hep ötekine ait olacak ve hiçbir zaman dokunulamayacak bu kızlara başları eğik olarak bakıp durmuşlardı her geçişlerinde.

Sonra, bir kahvehanin yolu tutulur anlatmak için diğerlerine.

Urfa'da Noel haftasında, katedrale sığınan üç bin inanan diri diri yakılır.

Her zaman komşu olan şimdi bedduaların hedefi olmuştu. Kızların hiçbir zaman onlarla evlenmeyeceklerini bilen bu komşular. O ki kiliseye giden ve yolda bazen karşılaştıklarında kadın-

ların istavroz çıkardığı. Yaşanagelen şiddete ilişkin haberleri aldığımızdan bu yana, havada değişen bir şeyler oldu. Onlar, aralarında tazı payına burun kıvıranlar şimdi alçak sesle onaylar oldular. Her şeye müsaade ettiklerinin bilincindeler. Tansiyon gittikçe yükseliyor. Bunu birtakım küçük işaretlerden anlamak mümkün, Ermeni mahallesinin kendi içine kapanması sırasında, Hıristiyanların İsa'nın doğumunu kutlamayı istedikleri güne kadar hiçbir vukuat başgöstermedi.

Elde sopa, balta ve bıçaklarla mahalleyi dört bir yandan kuşattılar. Ve her şey taş atmak isteyen bir Ermeninin belirmesiyle hız kazandı. Yularından kurtulmuş atlar gibi sonunda kendini bir şey hissetmek için her tarafa dehşet yayma arzusudur hüküm süren. Bu birkaç saaati bile almadı. Yığın halinde rasgele öldürme anı, tecavüzler ve yağmalar. Bunu yapmayı becerenler kiliseye sığındılar. Ermeniler büyük kapıların ardından ayin okumaya başladıklarında, katiller henüz bitirmişlerdi mahalleyi temizleme işini.

Birinin bağırtısı işitilir: "Ateşe verelim!" Odunları üst üste yığıp alkolü boca ettikten sonra ateşe verdiler. Rüzgarın uğultuları arasında bir süre sonra son raddede çalan çanlarla birlikte ayinlerin canhıraş çığlıklara dönüşünü duyduk. Bir akşam vaktiydi her şey küle döndüğünde. Tek kişi kurtulmadı. Katiller kilisenin avlusunda kımıldamadan sessizlik içinde bakıp durdular korlara.

Sonra birinin şöyle dediği duyuldu: "İsa yeniden diriltecek onları."

Her şey sona ermişti.

Ayrıca direniş noktaları da oldu. Van'da ve Zeytun'da fedailer halkı örgütlerler; kaleyi zaptedip kontrolü ele geçirirler. Fakat bu hareketler kurban veren birçoklarının gözünde fazla bir şey değildir. Büyük Britanya ve Fransa olanlardan heyecan duyarlar. Lord Salisbury harekete geçer, Gladstone basını da, fakat boşuna, Rusya bir İngiliz müdahalesine hoş bakmaz. 1896'nın başlarında Van'da, Muş'ta ve diğer bazı bölgelerde başgösteren protestolarla katliamlara güçbela ara verilir. Kimsenin kılı kıpırdamaz. Güçler arasındaki denge çok hassastır; imparatorluğun yıkılışı bağrında birçok belirsizliği büründürür. Siyasi uyuşukluk yerini insancıl protestolara bırakır. Jaures, Clemenceau, Gladstone gibi büyük sesler, hayati çıkarlar sözkonusu olmadığı sürece ihtiyatlı duruşu sürdüren politakaları mahkum etmek ve kınamak için seslerini duyururlar. Suç işlenir.

Aşağı yukarı yüzbin kişi katledildi. Onbinlercesinden fazlası soğuktan ve açlıktan öldü; ikibinden fazla köy harabeye çevrildi; kaçırılan kadınlara kitlesel halde zorla dayatılan din değiştirme baskısı ve ayrıca Transkafkasya'ya kaçabilen diğer onbinler. Milyonun çeyrekte biri kadarı da imparatorluk tarafından ezildi. Batı basını bu boyutsuz hezameti yaydı. Kim bilebilirdi bunun belki de sadece bir başlangıç olmadığını?

26 Ağustos 1896'da yirmialtı Ermeniden oluşan bir komando grubu, kapıdaki koruma görevlilerini öldürdükten sonra, Konstantinapolis'teki Osmanlı Bankası kürsüsünü işgal ederler. Bu ses getiren olayın gerçekleştirilmesi kararı Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek amacıyla yapılmıştı. Doğu'nun ilk mali kurumunu ele geçirmek bir şok uyandırmanın dışında bir şey yapmazdı. Fakat etkisi iki kat oldu. Müzakereler yalnız komandonun bir Avrupa gemisi üzerinden ayrılmasıyla so-

nuçlanınca, güçler, bir defaya mahsus oybirliğiyle reform isteminde bulunurlar, sultanın ayaktakımını başkent Ermenilerine karşı kışkırttığı sırada. Birçok mahalle binlerce ölüyle kaplanmıştı.

Zorlu bir yenilgi oldu kurulu düzene karşı gelmeyi bile düşünmeyenler için. Faillere gücü yetmeyen, suçsuzlara yüklenir öç almak için.

Hiçbir şey yapmadım ben, diyordu rehine, ama hiçbir şey. Haklı olarak, karşılık verirken cellada, yapılan bir şeyler olmalıydı. Yine, ölüler, "Sarı kitap"ta* belirtilen ve Fransa'nın kendini adadığı bu büyük korku ve dehşet sürecini bitirmek için.

Terörize edilen kasabalar sakınılarak, düzenli bir biçimde geri çekilmek kalmıştı yalnız milliyetçilere. Her şey şiddetlendi.

Rus Ermenistanı'ndaki durum daha iç açıcı değil. Çar'ın temsilcileri Ruslaştırma politikası güdüyorlar: Ermeni okullarının kapatılmasından, gereksiz angarya ve müsadereye kadar birçok şey. Transkafkasya'daki kutsal tapınaklar arı kovanına dönüşüyor. İçerde çarpışanlara silah ve gereç sağlamak için Pers'ten itibaren örgütlenme işlerini yürütüyoruz, öylesine sıkıca takibe alınıyoruz ki gece dışında yer değiştirmemiz mümkün değil.

Çarpışma anları eşi olmayan bir bütünlüğe sahip. Hayatın pamuk ipliğine bağlı olarak tüfeğinin ucuna asılmış durumda, avcı içgüdünle, her an bir ava dönüşebilme tehdidi altında, şansınla başbaşasındır. O anda bütün dünyanın küçülüp içine sıkıştığı dar

* Diplomatik arşivlerde tutulan raporlar. (-ç.n.)

bir halkanın içindesindir. Tüfeğin menzilinin olduğu halka. Kendine güveniyorsun, çok iyi tanıdığın yoldaşlarına da, belki boynunda taşıdığın bu haça da. Her şey kimin artık diğerine yapacağı sürprize bağlı. Genelde hep karşı taraftır çok sayıda olup bizi takibe alan. Dakikalar saatler kadar uzundur. Artık kaçmak mümkünken zamanın akrebi seni geceden ayırdığında, durdurulamadan ihtiyatla atılan her adım kaderinin halkasını daraltır.

Üç günden beridir bir çiftliğin ambarında saklanıyorduk. Köyde kimsenin haberi olmadan bir gece vakti varmıştık bir dostun evine. On beşe yakın kişiyle sempatizanları örgütleyerek gücümüzü yeniden toparladık. Birinin konuşması gerekirdi. Aksi halde bu denli çok sayıda olmayacaklardı belki de, bizi sığındığımız yerden çıkarmak için üç saat boyunca azgınca köyü didik didik edip.

Çarpışma anında başka hiçbir şey düşünmezsin. Tamamiyle ölüm makinası ve ne dünün ne de yarının olduğu hayat tarafından kuşatılmışsındır. Yüzlerini güçlükle seçebildiğin onların olduğu gibi senin de derilerini istediğin bu adamların dışında, her şey durmuştur.

En az su kadar değerli olan cephaneni boşa harcamamak ve hedefi onikiden vurmak için tüm gücünle uğraşırsın. Bazan bağırtılarla saldırı düzenlediklerinde, çabucak içgüdüsel bir tepkiyle ateş açarsın, öldürmek için, lağvetmek için hamleyi, aksi halde geri çekildiğin anda hedef olan sensin artık. Yeter ki silahını şarj etme zamanın olsun, çarpışmanın dışında bir şey düşünmezsin. Birçok defa ne dünü ne de ertesi günü olan o benzersiz günü yaşayacaksındır, her şeyin dünden başka bir şey olmadığı ve dünün de bir daha asla yarınının olmayacağı o son güne kadar.

Ve başlar çok zorlu yıllar. Onuru korumak gerekirdi, Sultan'ın verdirmek istediği dersten sonra. Küçük bir Kürt aşireti olan Mazrikler (Hamidiyeler) otoriteler tarafından 1897'de bir Ermeni köyünü ortadan kaldırmaya itilmişlerdi. Pers'ten itibarendir Xanasor baskınının düzenlenişi. Sıra bize gelince kadın ve çocukları esirgeyerek biz de yok ettik aşireti.

Saygınlıklarını yeniden yükseltmek isteyen aşiretlere ve gruplara karşı olan cezalandırıcı askeri seferler başarıya ulaşırlar. Biz aynı zamanda Kürtlerle ittifak kurmanın yollarını arıyorduk; her zaman hassas olan, fikirlere değil ama bireylere ilişkin. Onurunu korumak için, dişe diş mücadele gerekirdi, cesur olduğumuza inanmak ve inandırmak şansımızın olduğuna, çünkü bütün beklentilere rağmen iki üç defa kurtarabilmiştik canımızı.

Bütün bu yaşadıklarımız av ve aynı zamanda avcı olduğumuz bir ava benziyordu. Av sürmeyi her zaman sevmişimdir. Görülmeden aralıksız iz sürmeyi ta ki güdüsel bir tepkiyle avının elden kaçmaması anının geldiğini sezene dek. Tuzağı kurmak. Ve hücum. Evet her şey çok hızlı oynanır. Konuşlanmak için süren uzun gün ve saatler, aniden zamanın en kısa biriminde belirginleşip netleşirler. Ha av olmuşsun ha avcı, tek bir göz atışıyla yapılacak ani bir baskındır kararı veren, hata ise bedelini ödetir. Aksi takdirde, iz sürme tekrar baştan başlar, bu defa, karşı tarafın takibinde sen varsındır ve bitimine değin süren bir kovalamaca. O da uzun bir süre az zorlanmadı bizi deliğimizden çıkartmak için.

Güçbela elde edilen bilgiler, yaklaşan avın aniden yakalanması acelesiyle yarım bırakılan molalar. Dışarıyla bağlantı çembe-

rinin küçük bir birlik tarafından atikçe kesilmesi gerekir bazen. Aksi halde, şiddetli bir denetim altına alma durumu sözkonusu olur. Bu tür durumlarda iş dizlerinin gücüne, nefesine ve alanı tanıma becerine kalmıştır. Bire on durumunda, hiçbir şey seni saran ağın kıstırılmasından kendini kurtarmaya çalışmak kadar zor değildir.

Sadece gece çarpışmasında şansın olabilir o da eğer ay yeterince parlak değilse. Barajı geçmek, suyun akıntılı olduğu yerde, düşmanı aldatmak uğruna. Tanrıya emanet ol! Tan yerinde nerde buluşacağımızı iyi biliyoruz eğer geçmeyi başarabilirsek. Gece, yırtıcı hayvanlar gibi çığırtkandır kendi korkusunu maskelemek ve diğerlerini korkutmak için. Sınırı nerede geçip geçmediğini bilmezsin. Göz kararıyla açılan ateşler arasından sık bir ormanlığı geçmeye çalışan yarı kör yırtıcı bir hayvan gibisindir. Orda her zaman ele sağ geçmemesi için öldürülmesi gereken yaralılar ve ölüler bırakırız.

Tüfeğin kabzasına yapışmış elin kalbin, deli gibi çarpan yüreğinde demirci ocağındaki harı andıran nefesinin eşliğinde koşarsın tanyerine doğru.

Bir defasında her şeyin bıçakla sonlandığını hatırlarım. Bıçak ölüm andıyla uzanır sana doğru. O an hiçbir şey kimin aniden başını bir daha kaldıramayacağına karar veren ve sana doğrulmuş bu keskin ağızlı nesne kadar mutlak değildir. Bazen darbe öyle bir çeviktir ki, diğerinin ansızın kaskatı kesildiğini görmeye güçlükle vaktin olur.

En sıkıntılısı da birkaç adım ilerde elinde bıçağı iyice bükük diğerinin seni beklemesidir. Birinden diğeri için son olacak olan çeviklik, bakış ve çalımlar. Kurşun sıkma anında sendelemeye-

gör, diğeri çoktan hazırdır karşında. Alınan bıçak yarası, etinin içinde soğukça göğsünün tam ortasına saplanan darbeyle. Sözleşmiş ölümden seni bu defa yine kayıran keskin metalin vücuduna girişini hissettin.

Bir kılıcın keskin ağzının mutlak çekiciliği. Kesiciliği. Çeliğinin kalitesi. Bileğinin tam olarak ele uygun biçimde yapılmış olması. Ucunun şaşmaz sivriliği. Düşmanın eline yaralı düşmemek için Akdeniz'den Afganistan'a kan gütme mırıltılarıyla koşuşturur toplumlar.

Oldum olası beni bıçaklara bağımlı kılan karanlık içgüdü hatıralarımın hatıralarından bana miras kalan eski bir ölüm hikayesidir.

O zamanlar silah ve teçhizatlar Rusya'dan alınır, Kafkasya'ya yönlendirilirdi. Buradan da bölgelere ayrıştırılmak üzere Pers'e ve Van'a gönderilirdi. Uzun zamandan beridir Ermeni bir azınlığın yerleşmiş bulunduğu Makedonya'da Plovdiv Askeri Akademisi'nin cephaneliğini gizli bir anlaşmayla elimizde bulunduruyorduk.

Bazen atlara sahip olmaktan ötürü şanslıydık, bunun için kendimizi daha özgür ve egemen hissediyorduk.

At dünyanın en güzel hayvanı. Onunla yaşarız. Henüz çocukken başlarız taylara binmeye. Atın her şeyini severiz; kokusunu, terini. Yelesinden toynağına kadar her şeyiyle ilgileniriz. Atımızla adeta yekvücuduzdur. Babam, eğer atının seni tanımasını istersen, ekmeği kendi terine bandırıp yedirmelisin ona, derdi.

Atına mukabil, yenler dizginlere bağlı olarak uyursun. Sabah erkenden atlar ve insanların birarada susuzluklarını giderdikle-

ri su başları. Sabahın ilk ışıklarıyla başlayan kişnemeler ve yavaşça binerek hayvana, yoğun gruplar halinde ilerlemeye başlarız, sanki dalga dalga akın edermişiz gibi Sultan'ın dingin bahçelerine doğru.

Bozkırda yalnız başına ilerleyen bir atlının görüntüsü kadar güzel bir şey yoktur.

Hâlâ kulaklarımda çınlar Anadolu'nun bozkırlarında dörtnala ilerleyen atların gürültüsü. Nasıl hissedilmez rüzgar boyunca göğsü sıkıştıran bu sevinç. Atın ritmine olan katılımla kendini dünyanın efendisi hissedersin adeta...

Bir grup süvari sessiz sedasız, boyunduruğu kabul eden bir kainata dayanır. Bir afet veya adalet gibi varırsın fakat değişen bir şey yok. Dörtnala gelişin hükmünün zorla kabulüdür. Sadece toplar direnebilir bu hücuma, dehşettten mıhlanırsın olduğun yere, sen ki rüzgarı kanatandın.

Bu atlar bizi zorlu kışa karşı yatıştırırlardı, ayılar gibi kapalı yerlere çekilip, az yiyip çok uyuyarak, karların erimesini bekleyerek geçirilen kışları. Bazen tek sığınak olan kardan bir oyuk ve iyi olan tek şey bir maltız.

1890 ve 1908 yılları arasında Doğu'nun bütün devrimci direniş hareketlerine katıldılar Ermeniler: Transkafkasya'da çara karşı, Makedonyalılarla Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, Pers'te anayasal devrimin gelişiminde önplanda rol alırlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Abdülhamid tiranına karşı Jön Türklerle aynı saflarda yer alırlar.

Her yerde rastlarız onlara; Sen Petersburg, Tiflis, Bakü, Ka-

hire, Cenevre, Paris, Londra, Tebriz, Tahran, Sofya, Boston, Berlin, Roma.

Makedonya'da, ondokuzuncu yüzyıl dönümünde, Ermeni savaşçıları Makedonları örgütleyip eğitirlerdi. Fişek ve bomba gereksinimlerini karşılarlardı. Pers'te 1906'da Bahtiyar'ın yanında Tahran'ı alıp Anayasayı yeniden kurma çalışmalarının içinde yer aldılar. Yüzyılın başlarında, Tiblis'ten Bakü'ye Gürcülerden Rus Menşevik ve Bolşeviklerine kadar bütün işçi hareketlerinin içinde, onları buluruz. Osmanlı İmparatorluğunda, boşunadır sınıf mücadelesi sloganlarını yaymaya çalışmaları ve yönetenlerin suistimallerine karşı sömürülen halkların birlikteliği şiarını göklere çıkarma çabaları.

Yüzyılın başlarında, Ermeni partileri beyhude bir şekilde, Abdülhamid'in uygulamaya koymayı reddettiği 1876 Kanuni Esasiyesine dönüş istemlerinde bulunurlar. Kokuşmuş rejimden usanmış, anıa bütün tebalara açık ve imparatorluğa yeni bir nefes verebilecek bir Osmanlıcılığı öven yenilikçi, ayrıcalıklı Türk kesimiyle kontak kurulur.

1904'te Kafkasya valisi ve o zamanlar Tatar diye adlandırdığımız Azeriler Bakü'deki Ermenilere karşıdırlar. Böylece devrimciler iki ayrı cephede savaşmak zorunda kalırlar. Silaha sarılmaksızın Rus grupları olagelenlere göz yumarlar ta ki Ermeniler mevcut şartları kendi lehlerine dönüştürünceye dek. Bir süre sonra 1905 Devrimi yaşanır. Genel valiye geri gelme çağrısı yapılır.

Aranızda destanın kahramanları olan önemli kişiler bulunuyordu. Vaktinden çok önce kesintiye uğrayan ancak öylesine dolu yaşanan ki binlerce yıla değen yaşamlar.

İçlerinden biri Yeprem Davidiyan, bizim Yeprem Han dediğimiz. Henüz yirmi yaşındayken Rus Kafkasyası'ndan Anadolu'ya geçerek orda silahlı mücadeleyi başlatmak isteyen ilk gruba katılanlardan biriydi. Tutuklanır ve cezasını çekmek için Japonya'nın kuzeyinde iki yıl sonra kaçacağı Sakhalin adasına gönderilir. Daşnak Partisi'ne üye olur. Bahtiyarcılarla birlikte 1906'da Pers şahına karşı anayasalcı devrimci harekette aktif bir katılımcı olur. Tahran'da devrim polisi şefliği bile yaptı. Daha sonra devrim karşıtlığı sırasında Gilan'da üç yıl boyunca monarşistlere karşı bir gerilla hareketini kışkırttı. O zamanlar komşuların yanında silah yoldaşı olmak mümkündü. Bir süre sonra Rus müdahalesi şaha avantaj verir. Yeprem Hemedan'da Ruslara ve monarşistlere karşı mücadele verdiği sırada ölümü bulacaktır.

Kendi halinde marangoz olan Andranik otuz yaşındaydı. Muş bölgesinde çarpışan düzensiz birliklerde nam salmıştı. Transkafkasya'da bir süre yaşar. Daha sonra yüzyıl döngüsünde Bitlis vilayetinin en gözde başkanlarından biri olur. Arakelots manastırının koltuğunu Türk üniforması giymiş adamlarıyla dağıtıp kaçmayı başarabildiğinde itibarı bir o kadar daha artar. Kısacası Daşnak Partisi'nin üyesi olarak, Sofya'da Makedonların cephesinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadele hareketlerine katılmadan önce Pers'te ve daha sonra Transkafkasya'da geniş çaplı bir aramadan sonra bulunur. 1910 ve 1911 yıllarında, ikiyüz kişilik Ermeni askerinden oluşmuş bir grubun başında Birinci Balkan Savaşına katılır. Akabinde, Büyük Savaşı, Kafkas ve Nagorni-Karabağ sınırında bitirir.

Hacın'da doğan Murad'ı hatırlarım. Cenova'da tıp eğitimi görmüştü. Hınçak Devrimci Sosyalist Partisi'ni de ilk toparlayanlardandır. 1890'da Konstantinapolis'te Kumkapı protesto

gösterisini örgütleme işlerine katılır. 1904 yılında Hınçak'ın iki kadrosunun Sason'da giriştiği ayaklanmada yer alır. Yakalandığında ölüm cezasına çarptırılır ve oniki yıl boyunca Libya'da cezasını çekmeye gönderilir. Fakat buradan kaçmayı başarır ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ulaşır. Jön Türk devriminden sonra geri döner. Adana'dan meclise milletvekili olarak girer ancak 1915 Nisanında öldürülür.

O zamanı daha iyi anlayabilmek için ayrıca Rouben'in çok değerli olan *Hatıralar*'ında* mevcut. Moskova Lazaryan Enstitüsü'nde eğitimini aldıktan sonra, yirmi iki yaşında düzensiz birlikler içinde yerini alarak çok kısa bir sürede Taron bölgesi sorumluluğunu üstlenir, Jön Türk devrimine kadar. Daha sonra Cenova'da bilimsel araştırmalar eğitimine başlar. 1915'te elde silah Taron'daki Ermeni nüfusunu kurtarma girişiminde bulunur. Boşuna! Bir sene sonra karşı tarafın sınırlarını da zorlayarak kendini geri çekme kararını almak zorunda kalır. Devamında bağımsız Ermenistan'ın sınırlarını terk etmeleri için Azerilere karşı çok sert bir baskı gerçekleştirecektir. Barış konferansında Ermeni delegasyonunun ipe sapa gelmez sınır taleplerine "Savunabileceğimizin ötesinde bir hak iddiasında bulunmuyoruz" diyerek muhalefet etmişti. Bağımsız Ermenistan'ın iç işlerinden ve savaştan sorumlu devlet bakanı, Kızılordu ülkeyi sovyetize etmeden önce bir Bolşevik ayaklanmasını ezer. Devam eden bütün bir sene boyunca, Pers yoluyla Avrupa'ya geçmeden önce Zengezur dağlarının eteklerinde durmadan çarpıştı.

Diğer yirmi otuz kişi de kendi dönemlerinin dünya ölçülerine göre benzer güzergahları izlediler. Dönemin devrimcileri

* Rouben, *Memoire d'un revolutionnaire*, Edition de l'Aube, La Tour d'Aigues, 1992 et 1997

idiler. Bolşevik devriminden çok önce, komşu halklarla birlikte çarpıştılar: Persler, Makedonyalılar ve Gürcülerle özgürlük adına. Kendilerininkinin dışında sebepler için de yaşamlarını riske atmış olmaları hoşuma gidiyor. Çok sonraları uluslararası işçi dayanışmalarında olacağı gibi.

Çarpışanlardan çoğu kayboldu. Belirsiz görünen günlerin yoldaşları, tekdüzeliğe, yoksunluklara ve ölü zamanlara rağmen hiçbir barışın muaf tutamayacağı birkaç şeyle kuşatılmış olan.

Yine de eksi yirmi derecede esen rüzgarın taş çatlatan o korkunç soğukluktaki kışlarını unutmuyorum. Kasımdan Marta kadar, eski zaman askeriyesi gibi, kışlalamak gerekirdi. Dost bir kasabada bir çiftlik ambarı bulup, düşmanın hiçbir şeyi bilmemesini umarak kışı geçirmek.

Bahar göz kamaştırıcıdır hep olduğu gibi. Birkaç gün içinde her yer çiçeklerle kaplanır, sarı ve mavi, tüm tepeliklerde. Eriyen karlarla gürleyen sular, bağımsız Ermenistan'ın sınırlarını terk etmeleri için dağlardan oluk oluk akar.

Kimi zaman yiyip tüketen belirsizlik anları diğer taraftan tadını çıkardığımız her saniyeye pek çok değer de vermiş oluyorlardı. Toparlayıcı birkaç dakikayla geçirilen kestirme molaları. Ve nihayet susuzluğumuzu giderdiğimiz serin sular. Pazulara kadar kollarımızı daldırdığımız buzkesen kaynak suları. Sıradanlıktan çıkıveren yiyecekler. Bir pipo ve bir tamburla gelenekten biraz öte eğlenmeyi bilebildiğimiz ve çeliğe su verilmesi gibi bedenlerimizin gençliği.

Sabit bir tehlike altında, diğerlerinin omuzlarından çok bizim üzerimizde ağırlığı olan bu ertelenmiş ölüm belki de daha sonra

hayalini kurduğumuz ışıltı saçan mutluluğun gölgesiydi.

1908'de içinde Ermeni devrimcilerin aktif bir biçimde çalıştığı, Jön Türk devrimi imparatorluğun bütün unsurlarının eşit olduğunu ilan eder. Bu gelişme Ermeni devrimciler arasında coşkuyla karşılanır. Yunanlılar, Yahudiler, Asuri Keldaniler, Ermeniler, Türkler ve Kürtler birlikte bu sevinci paylaşıp kardeşçe yaşama umutları güderler. Fedailer silahlarını bırakırlar ve hiçbir takibe alınmazlar. Zevküsefa zamanı.

Fakat her zaman olduğu gibi uzun sürmez bu durum. Yeni dalga bir Jön Türk hareketi liberalleri muhalefete iter. Yavaş yavaş pan-Türkçülük Osmanlıcılığın yerini almaya başlar. Hemen akabindeki yılda Silisi'de Ermeni karşıtı zulüm başlar.

Kısa bir süre sonra imparatorluk dağılma nüveleri verir: İtalya tarafından işgal edilen Libya'nın kaybı, Balkan savaşlarıyla Osmanlı'nın neredeyse tamamen Avrupa'dan elenmesi. O ana kadar Bab-ı Âli'ye sadık olan Arnavutlar bile tercihlerini bağımsızlıktan yana yaptılar. Küçük düşen imparatorluk, yavaş yavaş çöküşün son merhalesini yaşamaya başlar.

Ermenilerin iskan ettiği altı bölgeye ilişkin reform sorununun ele alınması kararı yerinde yapılmak üzere 1878 Berlin Antlaşmasına bırakıldı. Avrupa'nın bütün büyük güçleri Konstantinapolis'te bir araya gelerek Doğu bölgelerine atanmak üzere iki Avrupalı müfettiş seçerler. 1914 Şubatında Bab-ı Âli bu talebe olumlu cevap verir. Birkaç ay sonra biri Norveçli diğeri Hollandalı iki kişi bu görevin ifası için hazırdırlar. Hiçbir zaman Ermeni sorunu çözüme yönelik bir sonuca bu denli yakın olmamıştı.

Ağustosta savaş patlak verir. Kasımda Osmanlı İmparatorluğu İtilaf güçlerinin yanında yerini alır. Ermeniler potansiyel olarak rakip güç olan Rusların müttefiki gibi görünür. Jön Türk aracılarının Daşnak Partisi tarafından reddine rağmen, Temmuzda, Rus Kafkasyası'nın istikrarsızlaştırılmasında Türkiye Ermenilerinin katılması talebinde bulunduklarında, teba olanlar böylece Osmanlı'ya tabii olma ödevlerini yaparlar savaşın ilk aylarının ortalarında.

1915 Ocağından Şubata kadar Enver'in Kafkasya saldırısının yenilgisi, alınacak kararları hızlandırır. Tehcir buyrukları Anadolu'nun her yerinde duyurulur.

Ermeni sorununun çözümü artık mezbahaya bırakılır.

Kör bir trajedinin mahzun atlıları, umutlarınız aniden yutuldu bir felaket tarafından. Haberiniz olmaksızın Konstantinapolis'te gizlice bir defada sonunuzun getirilmesinin planları yapıldı. Kadın, erkek, çocuk hepsinin aşikar biçimde yer aldığı plan. Bu kıyım, yüzyılın ilk etnik temizliği, bu kök kazıma işi, Anadolu'nun o kadar mücadele verdiğiniz ve engelleme gücünüzün olmadığı zorlu platolarında ve Suriye'nin çöllerinde gerçekleşti. Kurtulmayı kıl payı başarabilenlerin son durağı Deyrezor idi.

Gördük sizi, otuz yıl boyunca Doğu'nun genişçe bir yüzeyinde dünyanın düzenine göre değiştirilmesi gerekli görüleni nasıl değiştirmeye çalıştığınızı. Bütün kodeslerini tanıdınız Sultan'ın, Makedonya'dakileri, Libya ve Anadolu'dakileri; Çar'ın Tiblis ve Sakhalin'dekileri de.

Bütün ölümleri gördünüz. Yakınlarınızın, babanızın, annenizin, erkek kardeşinizin, kızkardeşinizin, karılarınızın, çocukla-

rınızın. Ölümün ve çarpışmanın yanında hafif kaldığı bütün bu ölümleri. Canlı ele geçmelerde yaşanan işkencenin bin türü. Naçar biçimde kayıplara karışan hatıraların beyaz ölümünü de. Bu kanlı cehenneme rağmen, ertesi gün elde silah yollarını aradınız sınırlı da olsa bir toprak parçasını kurtarmanın. Güneşin Sevan gölünün zümrüdüne yayıldığı bir parça vatan toprağı.

Bir halkı kıyımdan geçiren suçluların bir kısmını cezalandırdınız ve herkesten daha çok bunda sorumluluğu olanı, Talat'ı. Toplumsal belleği kurtarmanın çok ötesinde bir şey yaptınız.

Atlıların başını çektiği geçitte, gölgeleriniz Ararat'ın beyaz ovası boyunca uzanır. Bando mızıka olmadan, yavaşça düşen karın sessizliği içinde. Felakete meydan okuyan bir bölük olarak, sürüp gitme arzusuna sıkıca tutunmak, bir parça toprak ve özgürlük için. Çok nadirdir sizin gibi her şeylerini kaybettikten sonra geleceğe taşınmak üzere kaderden son bir nefes koparanlar.

Sizin için çalar o gün, Ermeni kiliselerinin çanları kan tohumlarının serpildiği her yerde. Duvarları çökertilmiş, geniş kemerli sütunları, silinmiş freskleri, kabartmaları sakat bırakılmış kiliseler. Fakat yine de sizin için çalar can çekişen yas çanları. Ani katedralinden, Aktamar'dakine ve özgür Ermenistan'daki bütün çanlara kadar. Nisyan ile yüklü zaman tekrar başlamasın diye, ezgiler hatıralarla yüklü.

Kalbinizin en mahrem yerinde, kutsal dağın doruklarında, var gücüyle çalar Ararat'ın bronz çanları kutsamak için aktardağınız ekmeği ve şarabı. Ve sizin için, sabahın yarı pusunda, Nuh'un gemisi gelip demir atar karlara yeniden başlamak için hayata, bir dünyanın taşıyıcısı olarak.

4
Anavatan Mezarlığı*
1915-1916

Uzun zaman boyunca tereddüt ettim bu bölümün başlığı için. Truva'nın düşüşünden sonra Heküb, yaşamı dışında çocukları ve her şeyini kaybettikten sonra, artık geçmişe tutunur. Muhtemelen Heküb çaresiz bir felaketten söz edebilirdi. Çığlığın kıyısında bir türlü dinmek bilmeyen görüntülerle, hatıranın içlerine doğru akan ve hep aynı tarihi mırıldayan yankıyla boğazın ortasına düğümlenen acı yumağını hangi iplikle çözmek mümkün? Yas, yas ve bütün yeniden doğumlar için yine yas, dinmek bilmeyen kasvetli bir ninni misali.

Çocukluğumun yaşlıları, acılarını birbiri ardına durmadan anlatırlardı. Oyun oynadığım sıralarda o anlatıların yankıları ta derinlerde bir yerlere kaydolurdu. Ve bu kötü kuruyan kana ilişkin anlattıkları onların da genç oldukları tarihe uzanır-

* *Charnier.* Ölülerin doldurulduklan çukur (*Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük,* Tahsin Saraç, Adam Yayınlan). *Le Charnier Natal,* Fransızcada metaforik bir tanımlama. Türkçeye *anavatan toplumezarlığı* olarak çevrilebilir (-*ç.n.*)

dı. Dünün yirmibeş yıl öncesine uzanan. Fakat benim için hep uzak olan bu tarihte onlar her zaman, katledilen bir dünyanın yaşlı, dul ve öksüzleri idiler. Ve yerde asker adamlarımla oynadığımda, alçak sesle birinin ve diğerlerinin ölüm ezgilerini duyardım. Senin ölülerin, benimkiler, bizimkilerin olan ve hiçbir zaman görnemediğimiz ölülerimizin bile.

Aralarından birinin durduğu yerde sallanarak yaşadığı sahneyi anlatışını hatırlıyorum; nasıl tek bir saldırıda bütün ailesini yitirdiğini. Kemerinden sarkan evlerine ait olacak bir anahtarı başparmağıyla okşuyordu. Oradaki, acının yakasını bırakmadığı o ölen dünyada kalan evlerine. Anlattığı o hoyrat sahneye ilişkin bildiğim hiçbir şey yok. Trajik yüzü ve mırıltılı sesini hatırlıyorum.

Silah arıyorlardı. Hatırı sayılıların evlerini arıyorlardı daha çok. Ne saklıyorsun? Nerede? Konuş! Ayak tabanlarını patlatana kadar vuruyorlar. Kerpetenlerle el tırnakları çekiliyor. Rüşdüne ulaşmış erkeklerden oluşan konvoylar küçük gruplar halinde iki gün boyunca yayan yürütüldükten sonra kılıçtan geçirilerek, derin ve kuru kuyulara atıldılar. Bütün Anadolu'da olduğu gibi, Rus sınırında da tehcir hali yaşanmaktadır. Hükümet emretmektedir. Her şeyi bırakın! Evleri, bahçeleri, atölyeleri. Çok gereklilerin dışında yanınıza hiçbir şey almayın! Tuzukuru olan birkaç kişi hafif arabalarla ayrıldılar. Geri kalanlar yayan. "Geri döneceksiniz, bunlar geçici tedbirler. Savaşın içindeyiz, uzaklaşmak lazım. Cepheden uzağa. Mallarınıza dokunulmayacak, geri döneceksiniz." 1915 yılında Anadolu'nun şehirleri, kasabaları ve köyleri Ermeni nüfusundan yavaş yavaş boşalır, sonsuza kadar.

Bir ölüm makinesinin düzenlendiğini anlamadık önce. Kim

böyle bir şeyi düşünebilirdi ki? Ancak tuzağın içinde olduğumuzda bunu anladık. Çok geç anlaşılır felaketin şiddetinin ölçüsü. Her bölge, her vilayet, her kasaba, her köy, diğer bir tarafta nasıl ölündüğünden habersiz, kendi öz ölümünü yaşıyordu. Konvoylar hazırlanıyordu. Kadın, çocuk, yaşlı demeden. Artık istenmeyen tebaasını tehcir ediyordu devlet. Yollara döküldüler, yollarda ölmek için. Devletin ajanları tarafından kuşatılan Suriye'nin çöllerine doğru yağma ve tecavüzlere bırakılan yollarda ölüme yapılan bir yolculuk. Kadın yaşlı ve çocukların güneşte çürümeden önce köpeklere bırakılan cesetleri. Bir de özel muameleye tabi tutulan rahipler, halkın gözü önünde sakalları yolunup ateşe verilir. Kasabayı emekleyerek geçmeye zorlanıp, vahşice sırtlarına binip böğürlerini hançerlediler. Dinlerini değiştirmeleri istenir. Red durumunda öldürmeden önce elleri ve ayakları kesilir. Daha sonra top oynanır kesilen kafalarla.

Defalarca tecavüz edilen genç kızlar ve kadınlar kaçırılıp satılırlar. Yere fırlatılan yaşlılar da payını alır bütün bunlardan, kendilerini yüzükoyun yere atarak istavroz çıkarırlar boşuna inleyerek. Çocuklar kaçırılırlar zevklerine hizmet etsinler diye. Aralarında havaya fırlatılarak süngülenenler de var. Bu cehennemvari hacıyatmaz oyununa aktörler de var.

Irza geçmenin dışında tatmin bulamayan, yoksunluktan kaynaklı kuşku götürmez cinsel sapkınlıktan geberen bir şaşkın gibi. Kolektif bir kızışmanın içinde, göğüsler kesilebilmeli, kadınların karınları deşilmeli ve boğazları kesilmeden önce canlı canlı etlerine batırılmalı bıçaklar. Geceleyin yanyana yatan kadınların cesetleri, dinlenmeye çekilen koyunlara benziyordu.

Karşı çıkıp araya girmek isteyen yaşlılar sürü halinde kütüklere bağlanarak taşa tutuldular. "Nasıl olsa artık bunlara ihtiya-

cınız olmayacak!" denilerek, burunları, kulakları ve hayaları kesilir. Diğerleri çarmıhlara gerilerek kızgın demirlerle dağlanırlar. Ve o baş eğmeyen rahipler, cezalandırılmak için, uzunca işkence edildikten sonra gözleri oyulup, oyuklara birkaç damla petrol konularak ateşe verilirler.

Artık dinlenemeyecek kadar anlatabilirdik tanıklar tarafından aktarılan vahşetin detaylarını, konsolosların tutanaklarını ya da yardıma muhtaçlar için çalışan kuruluşların öfkesini. Üst üste yığılmış cesetlerin siyah beyaz resimleri, kesik kafalar, sakat bırakılmış gövdeler. İnsanoğlunun zulmünün mimarisini, daha sonraları, korkunç felaketlere uğramış insanların dolayında kendi gözlerimle gördüm. Çiğ bir dehşeti çekemeyiz uzun bir süre boyunca. Kayıtsız kalınamaz bir işkence sahnesine. Hiçbir kitap tarihte vahşetin dökümünü yapmadı. Yapılmış olaydı okumaya gücümüz yetecek miydi acaba? Bir vakayinamede mağluplara yapılan muameleye rastgelen kişi dehşete kapılır. Kendilerini kral ilan etmeye çalışan kimi köylü isyanlarının elebaşları efendiler tarafından esir alınıp, çırılçıplak soyulup acılı bir alayla metalden kızgın bir tahta oturtuldular; teslim olmaları durumunda hayatlarının bağışlanacağı vaadedilen kimi çetebaşlarının canlı canlı parçalara ayrılıp, içi havayla şişirilen derileri hükümdara gönderilir. Acıları katmerleşsin diye açık yaralara kükürt basılır. Çıldırtana kadar yavaş yavaş yinelenen işkenceler. Hayati organlar sakınılarak, uzun süre can çekişsinler diye, makattan ciğerlere kadar kazığa oturtulanlar.

Anadolu'nun yollarından geçen kadın, çocuk ve yaşlıların yürek yakan konvoyları. Bütün bunlar yaşandı ve unutulamaz, tıpkı yaşamlarını riske atmak pahasına arkadaşlarını ve komşularını saklayanların unutmadığı gibi. Emirlerden kaçıp

gizlenenler ve onları uygulamayı reddedenler gibi. Öyleleri de vardı.

Trabzon'da onları gruplar halinde birbirine bağlayarak Karadeniz'e attılar. Bitlis vilayetinde onları meydanda katlettiler. Diğer yerlerde, kimi yollarda öldü, kimi yorgunluktan, kimi de açlık ve susuzluktan. Öte yandan çocuklarını artık besleyemedikleri için önce onları sonra da kendilerini öldürenler veya doğrudan intihar edenler. Zor olan ölmek değil öyle, asıl zor olan öncesinde katlanılmak zorunda kalınan, belki de beklenen, kaderden sıyrılabilme umudu.

Kızgın sıcağın pusunda geçiyorlar konvoylar. Karda da geçiyorlar rüzgar bütün şiddetiyle estiğinde. Düşenler geride bırakılıp yola devam edilir. İlerleyemeyenler kamçılanır. Tekrar doğrulamayacakları bir düşüşe doğru gidiyorlar. Altın dişlerin söküldüğü ve yüzüklerin çıkarıldığı cesetler. Çıplak ve çürümeye yüz tutmuş, bu toplu mezarın kokusu arasında, yığınla üst üste atılmış cesetlerin görünümünden daha kötüydüler o ana kadar gördüklerim arasında.

Ermenilerden yakayı kurtardıktan sonra, aynı bahanelerle diğer Hıristiyan azınlığa saldırılır: Yakubiler, Keldaniler, Asuriler Süryani Katolikler. Bir süre sonra Pontus Rumları imha edileceklerdir. Tehcir konvoyları, Orta Anadolu'da kıyımın yapılacağı mezbahalara doğru yürürler. Orda onları kitleler halinde katledip Dicle ve Fırat'ın sularına bırakırız. Hemen ardından salgın hastalıklar başlar; kolera, tifüs konvoyları sarar ve kanlı vahşi başlangıçtan sonra sırayı difteri ve dizanteri alır.

Birkaç haftalık bir yürüyüşten sonra cesetlere dönüşen uzunca bir ıstırap kuyruğudur görünen. Dehşet çığlıklarından ve ırza geçip derilerini yüzmek için uygulanan şiddetten sonra, yakında ne sahip olmak ne de arzulamak için geriye bir şey kalmayacaktır, aksi halde bazıları için zevk işkence etmekten başka bir şey olmayacaktır. Hayalet bir kafile gibi diğeri öte

yanda bir diğeri güneye doğru ve bir üçüncüsü, ve diğerleri aralarında birçoğunun ulaşamayacağı güneye doğru yürümeye devam ediyorlar. Sesi sedası kesildi bu titreşen pusunun içinden güneye doğru ilerleyen atlılarla çevrili konvoyların.

İlk katliamlar değil bunlar. Yirmi yıl önce Sultan Abdülhamid tarafından yapılanlar da oldu. Fakat bu defa sözkonusu olan katliam değil, hiçbir şekilde hazır olmadığımız. Nasıl hazır olunabilir ki her şeyin tümüyle kaybolacağı bir şeye? Sözkonusu olan bu defa, yarım yüzyıldır imparatorluğu rahatsız eden bir sorunun kökten çözümü. Programlanmış bir soykırım.

Sırayı bozmadan, önceden ölüme doğru yürümek, savaş zaten elverişli bir şey korkunç felaketlere. Yalvarıp yakarmanın hiçbir faydası yoktur. Yalnızız kendi öz güçsüzlüğümüzle. Askeri gücün karşısında çaresiz ve zayıf birer siviliz. İçler acısı bir güçsüzlükle her şeye katlanmak zorunda bırakılan ve başından her şeyin geçtiği bir an önce dursun, bir daha tekrarlanmasın ve bütün bunlar olmasın diye yakaran. Ama boşuna bütün bunlar. Yok olmanın çanları çalmakta. Hiçbir şey durduramaz dökülen kanı, kumdan başka.

Seni düşünüyorum babacığım bir arkadaş gibi. Seni ve onbeş yaşında kimsesiz bırakılan ve senden koparılan aileni. Sonraları tanıdığım ve senin cenaze töreninde onu koruduğun günleri hatırlayarak içten içe ağlayan en küçüğünüz olan erkek kardeşini. Baban, annen, kız ve erkek kardeşlerinin beşi kayboldular. Hacın'da elde silah ölen en büyüğünüz bir de zaten daha önce sözünü ettiğim. Seni düşünüyorum tekrar yad ederek, aynı zamanda gizliden gizliye aşık olduğun ve onüç yaşında felakette can veren kuzenin Tamitza'yı.

Nasıl kızabilirim yine çocukluğumun, kendi dünyalarının aniden toza dönen hatıralarına hapsolan yaşlı dullarına? En

sevdiklerini ölüme götüren işkencelere tanık olmak zorunda kalmaktan daha derin bir acı var mı?

1916 Şubatında, katliamların olduğu yerde tehcir sona erer. Fırat'ta sürüklenen kazığa vurulmuş son cesetlerin geçişini gördük. Geriye kalan, Suriye'nin kuzeyinde yer alan Deyrezor ve Resul-'Eyn toplama kamplarına gelip yenilgiye uğrayan ve daha az kötü muameleye maruz kalanların konvoylarını bir an önce yok etmek. Tehcir olanların bir kısmı bir an ölümden yakayı kurtardıklarını sanırlar ama sonlarının getirilmesi emrinin varması pek gecikmez. Daha az gayretli olan veya öldürülenlere karşı acıma duygusu taşıyan memurları, bundan zevk alıp inanarak yapanlarla değiştirdiler.

Cellatların kampında yine de biraz onurlu ve merhametli olanlar vardı. Diğer taraftan kurbanların arasında da hafiyecilik yapıp, azıcık daha yaşayabilmek için veya paralı birkaç iyi hallinin kötü muameleye maruz kalmamak için kendi sıraları gelip de öldürülmeden önce her şeyi yapmaya hazır olanları mevcuttu. Ermeni bir berberde zehir vardı, dozunu bir altın liraya satıyordu; olanlara katlanmak istemeyip hayatlarına son vermek isteyenlere.

En son katliamı yapmakla sorumlu olanlar, tehcirlerin bir parça ekmek için birbirlerini parçalarcasına boğazlaşmalarını büyük bir zevkle izliyorlardı. Pintice dağıtılan çorbadan azıcık dökülecek olsa hemen bitiverirdi birileri bunu yerden yalamak için. O zorlu kışta, vücutları henüz soğumayan ölüler soğuğa karşı battaniye, rüzgara karşı ise sığınak görevini görüyorlardı. Henüz ölmekte olanları yediğimiz bile oldu. Ölen çocuklarını bu vahşetten korumak için analar gömme esnasında canhıraşça çarpıştılar. Cesetlerin kokusu ve dizanteriye yakalananların bekleyerek kokuşmuş dışkılarının kokusu birbirine

karışıyordu. Nasıl vurmamalı, ateş etmemeli yığına? Nasıl bağırmamalı boş yere istavroz çıkaranların önünde, kamp şeflerinden birinin haykırdığı gibi: "Tanrı benim, alırım da öldürürüm de!"

Yeterli güç olmamasına rağmen, 1916'nın Temmuzunda ölüm kervanından kurtulan ikiyüz-üçyüzbin kişiyi katletmeyi başarırlar.

Çok değil kısa bir süre önce Deyrezor'dan geçti yolum, kemikler toza dönmeye başlamışlardı. Taştan bir çöl Fırat'ın kıyısında biter, suyun öte yakasındaki tasalı güzergahına kavuşmak için. En sefil haldeki kervan buraya kadar sürüklendi. Devasa mağaranın içine atılan binlerce cesedin anısına bir anıt dikildi bu mağaranın önünde. Durmak istemedim orada zira gömemediğimiz ölüler dolanıp durmakta hatıralarda.

Eskiden Ermenistan olarak anılan Doğu Anadolu'daki Ermenilerin varlığı sonsuza dek yok oldu, daha sonra başka bir aşamayla Avrupa'nın kalbinde tekrarlanacak olan bir tufanla bir başka dünya savaşı boyunca. Trajedi esnasında devletler hiçbir şey yapmazlar. Sonra, *in memoriam*'larla anma törenleri yaparlar.

Yaklaşık bir yüzyıldır çanları çalmayan inananlarından yoksun kiliseler bulunmakta. Bugün Türk devleti tarafından basılan haritalarda "Bizans" adıyla kayıtlılar. Sanki hiçbir zaman bu ülkede Ermeniler var olmadılar.

Bugünkü Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınırının birkaç yüz metre uzağında Ani Katedrali görünmekte. Eskiden başkent gibi olan Ani'ye bugün artık Ermeniler uzaktan bakıyor-

lar; yasaklı bir bölge bir kalıntı ya da tanıdık bir yüzün arada bir belirdiği eski bir ayna gibi.

Bugün hâlâ görürüm çocukluğumun siyahlara bürülü yaşlılarını, artık gözleri kuru, küllerden bir yasa tutunarak yaşayan. Unutulması imkansız olan dilsizler korosu...

5
Bir kan borcu
1918-1922

Bu arada savaş devam eder. Gelibolu yarımadasına yapılan indirme hareketi pahalıya mal olan bir yenilgiye sebep olur. Rusya Bolşevik olduktan ve savaştan geri çekildikten sonra, Almanya'nın da lehine gelişen bir antlaşmadan sonra, büyük savaşlar Avrupa'nın sınırında gerçekleştiler: *Verdun, Somme.*

Rus Kafkasya'sında bulunan Ermeniler -1917'de Rusların Türk köylerini kılıçtan geçirerek ilerledikleri saldırılarda, acımasızca intikamlarını alırlar- Türk askerinin ilerlemesiyle geri çekilirler. Bu 1918 Şubatında gelişen olaylar, Erivan'ın ancak birkaç on kilometre uzağında gerçekleşir. Türklerin sol kanadının ilerleyişi durdurulur fakat tehditkârlığını korur. Sağ kanat içinden geçtiği köylerde temizlik harekatını sürdürerek, Ermenilerin ölüm kalım savaşı verdikleri Sardarapat'a doğru ilerleyişine devam eder.

Türk sağ kanadının karşı tarafı ezmeye yönelik yaptığı son kıskaç hareketi sırasında Ermeni güçleri başkomutanı kendi

gruplarına şöyle bir nutuk çekmektedir:

Savaşçılar,

Burda bulunan herkes en az benim kadar durumu değerlendirme yetisine sahip. Bir toprak üzerinde hayalini kurduğumuz ve bize ait olan vatanımız elden gitmiştir. Halihazırda artık bize ait olmayıp ama eskiden bizim olan bir toprak parçasını işgal etmiş bulunuyoruz. Veyahut daha çok, içinde yüzlerce ve yüzbinlerce mezarsız ölümüzün bulunduğu bir mezarlığı işgal etmiş bulunuyoruz.

Bugün sırtımız duvara dayalı. Arkamızda düşman birliklerinin yarım günlük bir yürüyüşle ulaşabilecekleri, içinde halkımızın kalıntılarının bulunduğu Erivan bulunuyor. Artık geleceğimiz, Erivan'ı, bize doğru ilerleyen Türk gruplarından ayıran mesafeye indirgenmiş bulunuyor. Son tabyadan daha fazlayız. Sağ kalabilmenin son şansıyız. Gerek var mı acaba hatırlatmaya, her birimiz zaferlerimiz için ne bedeller ödedik katliamlarla? Bu defa işte yolun sonu görünüyor. Sonrası ne Ermeni, ne de dünyanın şu köşesinde kiliselerimizi yaptığımız, ezgilerimizi mırıldandığımız, alfabemizin harflerini yaptığımız Ermenistan'dır.

Burada, Sardarapat'ta bu sabah, sızmalar için hiçbir garanti yok. Pes edip geri çekilenler düşmana katılıp rezilce öldürüleceklerdir. Mağlup bir halkın ardılı olduğumuzu hatırlatırım size. Dörtyüz yıldan bu yanadır silahlardan yoksun bir tebaa olarak yaşadığımızı. Ve bizimkilerin kitleler halinde gözlerimizin önünde olmasa da can çekişmelerini duyabileceğimiz yakınlıkta öldürüldüklerini. İntikam için uzanan kolunuz adalet içinde kalksın!

Askerler, kimse mağlup olunca kaybedeceği yaşamını esirgemek için burda değil. Mağlup, kaybetmeye mahkum. Bugün hem sayısız ölülerimizin hatırasını kurtarmak hem de şehit edilen halkımızdan kalanların varlığını korumak için buradayız. Geleceğin son taşıyıcılarıyız.

Burada olan herkes açıkça ne yapması gerektiğini biliyor. Halkımıza varlığına ait olan bir zaferi vermek, kendimize ise, artık mağlup olmama onurunu. Herkes bilsin ki bu kararlı günde her birimiz kendimizin ötesinde bir şeyiz ve sonuna kadar üzerimize düşen ödevi yapmalıyız. Askerler, düşmanın ilerleyişi neye mal olursa olsun mutlak surette durdurulmalıdır. Size sunabileceğim her şey bu kadar.

Aynı akşam, Türk askerinin sağ kanadı geri çekiliyordu. Kalıcılığı şüpheli bir bağımsızlığın ilanı yapılmıştı fakat bunun sürdürülmesi ihtimali zayıf görünüyordu.

Savaş bitti, hayatta kalanları arıyoruz. Felaketin ölçüsü nasıl alınır? Sonu gelmeksizin isim isime ekleniyor. İstatistiki kaynakların verileri ne olursa olsun, devletin bu katliamı imparatorluk Ermenilerinin nüfusunun neredeyse yarısının yok olmasına sepep oldu. Fransa'da hangi sayı biçilirdi buna? Ya Amerika Birleşik Devletleri'nde? Bu travmaya nasıl katlanılırdı? Zamanında "insanlığa karşı suç" diye nitelendirdiğimiz bu durumun inkarı ne tür bir duygunun doğmasına sebep olurdu?

Kimdir hayatta kalabilenler? Rus Ermenistanı'na kaçabilmeyi başaranlar ve Smirna ve Konstantinapolis'te konsolos ve elçileri şok etmemek için hayatları bağışlananlar. Ve sağ kurtulup sonsuza dek varlıklarını hissedeceklerimiz. O, 1918 yılının Kasımında Anadolu'nun bozkırlarında soğuk rüzgarın ve telafisi mümkün olmayan beyazlaşmaya başlayan kemiklerin dışında hiçbir şey yoktu.

Avrupa'ya barış gelir. Ama Anadolu'ya değil. Sadece geçici bir süreliğine Konstantinapolis'te Müttefik güçler tarafından işgal edilen sıkıyönetim mahkemesi, Jön Türk hareketinin önde gelen yöneticilerini gıyaben ölüme mahkum eder: Talat,

Enver ve Cemal üçlüsünü. Ayrıca Ermeni soykırımının da birkaç esas sorumlularından; tehcirden sorumlu kadronun oluşturulması görevini yürüten ve milislerin başında yer alan Bahaddin Şakir ve Doktor Nazım, bir de dönemin Trabzon valisi Cemal Azmi. Hepsi Berlin'e sığındılar. Almanya suçluların iadesini reddeder.

Galipler kanadından İngiliz, Fransız ve İtalyanlar imparatorluğu parçalamak isterler. Sevr'de imzalanan bir antlaşma 1915'te kanayan ve işgal edilmesine yol vermeyecek bir Ermenistan'ın yeniden dirilmesine imkan verecek niteliktedir, İngiltere tarafından cesaretlendirilen Yunanlılar Smirna'yı işgal ederek, Helenistik dönemin varlığının kadim olduğu Batı Anadolu'ya doğru acımasızca ilerlerler. Tehlikede olan vatan, boyunduruğu kabul etmeyen tüm tebaaları Mustafa Kemal'in etrafında bir araya getirir. Kürtler de kendi taraflarından bu bağımsızık hareketine katılırlar, daha sonra bütün kimlik haklarının inkar edileceğini görmeden. Doğu'da çok kan yitirmiş olan Ermeni güçleri, henüz küçük ülkeleri Sovyetize olmadan önce, Türk rakipleri tarafından dikte edilen emirlere uymak zorundadırlar. Batı'da kısa bir süre sonra Yunanlılar denize dökülecek ama Smirna da ateşe verilecektir. Dinsel ve ulusal ayrılığın yarattığı gergin atmosferde yoksul toplumlara özgü zulümle insan yaşamının neredeyse değersiz olduğu bölgede seküler kinle beslenen bir acımasızlıkla birbirimizi deşiyoruz adeta. Jön Türk yöneticilerine karşı alınan cezalar iptal edilir.

Ermeniler her şeylerini kaybettiler. Ermenistan Rus hakimiyetinin altında. Komşu olan Azerbaycanlılarla olan ilişkiler, 1918 Eylülünde Türk gruplarının gelmesi ve Bakü katliamından bu yana nefret düzeyindedir. Anadolu'da artık Ermeni yoktur, Kemalistlerin zaferi ve Smirna yangınından sonra Konstantinapolis'i terk edenlerin pasaportlarında "Dönüşleri

mümkün değildir" ibaresi yer alır.

Adalet yerini bulmayacaktır. Cellatlar serbest ve güvenlikte. Ermeniler, boğazlanmanın ve ezilmenin bedelini iki katı olarak öderler dönemin şartları gereği müteffik olan Bolşevikler ve Kemalistler arasında. İttifakların tehditlerle değiştirildiği bir dünyada yer alan bir bölgede yapayalnızlar.

Öfke. Kabusları yoketme arzusu. Bu gece uyanışları, korkudan boğulurcasına şakaklardan sızan ter. Kurtaramayıp kaybettiklerimizin verdiği acı. Zamanın henüz kırılmadığı, geçmişte onların henüz yaşadıkları anlara dalışlar.

Böyle başladı isyan. Kendi başına adaleti uygulamanın ve davranmanın zamanı geldi. Cellatları cezalandırmanın aciliyeti. Bu mutlak cürümü kararlaştıranları vurmanın zamanı. Cezalandırabilir miyiz giderilemez olanı? Kendimize soru sormuyoruz. Cezanın verilmesi şart.

İntikamın gizli hazırlıkları Erivan'da yapılır. Lojistik Boston'da, Cenova üzerinden Konstantinapolis'e yansıtılır. Ve en önce Berlin'den vururuz.

İz sürme sabır ve disiplin isteyen bir iş. Seçilmiş gençlerin vakit geçirmeden bir an önce harekete geçme ateşliliğini yatıştırmak gerekir. Avının yerini belirlemek, ilişki ağına girmeye çalışmak, yaptığı temasları tanımak, güzergahını saptamak ve uygun zamanda işini bitirmek. Gıyaben ölüme mahkum edilen ve kırk kişiden oluşan bir suçlular listesi hazırladılar. İçlerinden onunun öncelikli olarak öldürülme kararı var. "Özel misyon"un görevi bu. Öldürüleceklerin fotoğrafları fizik özelliklerini iyice sindirmek için, adaleti uygulayacakların elinde dolaşır uzun süre. Cemal Azmi, Bahaddin Şakir ve Doktor Nazım'ın yerleri saptanmıştır fakat öncelikle istenen Talat'tır. İz sürme dört ay sürer. Durmadan yükselen tansiyon, 15 Mart 1921 günü Hardenberg caddesinde Charlottenburg mahallesinde Talat'ın kafasına sıkı-

lan ve beynini dağıtan tek kurşunla boşalır. Onu öldüren yirmidört yaşında bütün ailesini kaybeden bir gençtir. Jürinin oybirliğiyle beraat etti. Kararın bu şekilde sonuçlanmasında, savaş sırasında tehcirin amacı ve türü üzerine kurulu, yayımladığı bir rapora dayanan Lepsius adlı Alman bir papazın ifadesi belirleyici oldu.

Kaç yıl daha bekleyerek geçecek, kaç yıl daha geçecek kafamızdan kah intikamın kah acımızın düşünceleri. Yüzlerce defa hayalini kurduk yapacağımız kahramanlıkların. Bir ava dönüştürmek istediğimiz celladın fiziki varlığını. Yaşanacak sahnenin hayaliyle sabırsızlığımız katlanıyor. Av hep diğeriyle beraber düşünülür, sonunda sığındığı yerden çıkarmak için, cepte tabanca kalp atışlarının ritminin eşliğinde yalnız takip ettiğimiz. O anı öyle çok arzu ettik ki. Gücün tam anlamıyla canlı simgesi olanla yüz yüze gelip onun bizim gözümüzde ölümünü görmesini görmek. Sadece bu lahza için, bu çok hassas an için, yıllar süren saplantılı bir bekleyiş. İntikam, zamanın en dolu anlamıyla yaşandığı bir şey.

Üç kıtayı kapsayacak düzeyde organize edilen Nemesis Operasyonu, yirminci yüzyılın kuşkusuz en olağanüstü insan avlama harekatıydı. Önüne koyduğu hedeflere ulaşamayacaktı eğer karar merkezi, gerekli olan bütün yolların tam güvenliğini elinde bulundurmasaydı. Talat'ın "özel bir misyonla" öldürülmesinden sonra bu asla sözkonusu olmadı. Erivan Bolşeviklerin kontrolü altına girdi. Böylece operasyonları koordine etmek için, hâlâ Müttefiklerin işgali altında bulunan Konstantinapolis kalır. Bir de daha az güvenli olan ve işlerin gizli kapaklı yürütüldüğü Boston var. Asıl sahne aralarında birçoğunun ölüme mahkum olup yaşadığı Batı Avrupa'dadır.

5 Kasım 1921'de Roma'da Birinci Jön Türk hükümetinin es-

ki veziri Said Halim, faytonla ilerlerken, yirmiiki yaşında olan bir intikamcı tarafından başına sıkılan tek kurşunla ölür. Atların ürküp çılgınca koşmaya başladıkları anda, öldürme görevini üslenen genç, yaya kaldırımında ayakta, koruma görevlisini kayırarak, tetiği çeker ve henüz gün tam batmamışken izini kaybettirir.

İyi iş! Tek kurşun ve anında ölüm. Ve sorumluluğu olmayanın üzerine ateş etmeyi reddetmek. Sadece tiranı hedef alan öldürme geleneğine göre yalnızca suçlu olan öldürülür ve pöpülist Ruslarınkinde de aynısı geçerli. Kutsal bir görevin yerine getirilmesinin coşkusu.

Gizli eylemlerde güvensizlik her zaman sözkonusudur. Aynı zamanda aklın fikrin hem düşmanında olacak hem de kendi tarafındakilerden kuşku duyacaksın. Her zaman yapılması planlananı iptal etmek isteyenler olur. Şartlar değişti ve zorluklarda artma oldu. Allahtan alanın kendisinde yani Berlin'de rakip alana bir köstebek yerleştiriyoruz ve hedef hazır bile.

Neredeyse dişlerimizin arasına almış olduğumuz kişilerin derisini bırakmamak, terk etmemek lazım. Boston, operasyonu izlemeyi çözümledikten sonra, Konstantinapolis emirleri bilmezden gelinir. Önümüze koyduğumuzu yapacağız ve başarılı olursak şayet, affedilip selamlanacağız. Bu iz sürme işi organizasyonun kendisini aşan bir şeye dönüştü. Bunu, kurban edilenlerin anısı, sevip de yitirdiklerimiz ve utanç duymadan yaşamımızı sürdürebilmemiz için yapıyoruz. Bunu yapıyoruz çünkü bu ortak tarih çoktan kişisel tarihlerde pıhtılaştı bile, avcı ve av arasında.

Berlin'de bu işi yapacak iki gence ihtiyaç duyulacaktır. Asgari düzeyde bir lojistik yardımla, dokuz hafta gerekecektir, on kişilik bir grubun içerisinde, Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi'nin ortadan kaldırılması için. Yalnızca her ikisi kusursuz

bir biçimde öldürüleceklerdir. Berlin'den kaybolmanın zamanı gelmiştir, vurulması gerekenleri vuramamanın pişmanlığıyla: Aziz Bey, Konstantinapolis'in eski emniyet müdürü, 24 Nisan 1915'te Ermeni entelektüellerinin ortadan kaldırılmalarının ve Suriye toplama kampları katliamının sorumlusu. Bir yıl sonra da Beyrut valisi olan.

Ve özellikle de Bahaddin Şakir kadar, tehcir koşullarının ve planlı katliamın hazırlanmasında payı olan Doktor Nazım. Dört yıl sonra Ankara'da Mustafa Kemal'e karşı bir komploda yer aldığı suçlamasıyla asılır. Bütün bu İttihatçılar siyasi olarak aktif olmaya devam ederler. Örneğin üçlünün üyelerinden biri olan Cemal, Bolşeviklerle olan Kafkasya işleri sorumlusu oldu. Adaleti kendi bildiklerince uygulamak isteyen üç genç komando, 25 Temmuz 1922'de Gürcistan'da Tiflis'te Sovyet siyasi polis karargahının önünde, Çeka'da, içerden çıktığı sırada infaz eder.

Bu süre zarfında, üçlünün en parlak tipi Enver Paşa, aynı düşmanlara sahip oldukları gerekçesiyle Bolşeviklerle taktik bir yakınlaşmanın içine girer. 1920'de Doğu halklarını emperyalizme karşı seferber etmek amacını güden Bakü Kongresine katılır. Daha sonra Buhara emirinin Bolşevik güçlerine karşı başlattığı isyanın başını çekmek için saf değiştirir, Kafkasya'ya döner. Enver, Türkçe konuşan halkların büyük birliğinin hayalini kuruyordu. Önceleri birkaç başarı elde eder, ama 4 Ağustos 1922'de ölümü bulur karşısında, Özbekistan'da. Ermeniler seviyorlar, Yukarı Karabağlı bir Ermeni tarafından yönetilen manganın içerisinde yer alan bir Bolşevik Ermeni süvari tugayının Enver'in gruplarına karşı verdiği mücadeleyi anımsatmayı.

1923'te Lozan Antlaşması ile Türkiye'nin doğuşu gerçekleşir. Ermeni sorunu çözümlenmiştir ama hatıralarda değil. Yarım yüzyıl sonra, tekrar belirir; Türkiye, Birleşmiş Milletler'in

yirminci yüzyılın ilk soykırımı olarak adlandırıldığı ve sözünün geçtiği bir rapora muhalefet ettiği sırada.

Hitler Almanya'sı 1942'de Talat'ın terekesini Türkiye'ye geri verir. Bir sonraki sene İstanbul'da Abide-i Hürriyet Meydanında adına bir mozole dikilir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün hemen ertesi günü, Enver'in külleri büyük bir merasimle Türkiye'ye getirilir.

İmkansız bir matemin içinde geçti zaman. Tarumar edilmiş tarumar bir alanda, hiçbir mezar taşının anmadığı ve öylece bekleyen taşlar arasında. Dilsiz bir acının sınırlarında, nafile bir ızdırapla, dünyadan birkaç günlük yürüyüşün yalnızlığıyla ayrı düşülmüş.

6
Gönderi
Burada, şimdi

Çok zaman öncesinden beri taşıyorum, yazmaya bir türlü karar veremediğim bu sayfaları. Şimdi artık herkes çoktan öldüğüne ve benim de kendi sonum o kadar uzak olmadığına göre, o kolektif cinayeti hatırlamanın zamanı geldi.

Bugün, bitmek tükenmek bilmez anmalar yapıyoruz kurbanlar adına. İmrenilecek hiçbir şeyi kalmayan kurbanların kendi statüleri bile arzulanan bir şeye dönüştü. Her zaman nefret ettim, mağlupların tarihine katlanmak zorunda olmak düşüncesinden. Bir daha aslayı daha iyi anlıyorum.

Kelimelerin bir yere kazınmaları gerekir. Kaydedilmeyen bir şeyin, varlığından söz edilemez. Bu yazıt, bu silahsız kurbanlara atfedilmiştir ve de kendilerini günlük meşgalelerine veren aynı ölçüde suçsuz olanlara.

Bu suçu işleyen devlet ise hâlâ hayasızca Ermeni sorunu olarak adlandırılan şeyi ve bir defada kökünden halletmek için her şeyi düzenlediğini yadsımaya devam ediyor. Operas-

yon başarıya ulaştı. Hayasız yalanın yerini, içerde yalan söylediklerini bilen memurlar, dışarda da siyaseten devletin yalanını destekleyip cesaretlendiren insanlar aldı.

Uzun süre boyunca bu mirası yüklenmeyi reddettim. Niçin sırtlamak zorunda olacaktım acının mantosunu? Kurbandan aktaracağım rolün tatmini ile? Anıp durmak felaketi imleyen tarihleri?

Bütün bunlar tarihte kalmıştı. İstemiyordum. Bambaşka bir evrenin içinde yer alıyordum, bana ait olan, bambaşka bir dilin içindeydim ama benim olan, yine benim olan ama başkasının tarihini paylaştığım, fakat dünyayı algılayış ve görüş biçimimi bir biçimde şekillendiren ve kuran. Burada kadınlar ve erkekler hukuken eşit durumdalar. Bir gün teveccühle karşıladığımız ama ertesi günü başkaldırdığı için kellesini uçurduğumuz, bir tebaanın varlığı sözkonusu değil burada. Burda, aşkı çılgınca hayal edip ve onu öyle yaşama girişiminde bulunabiliriz, birlikte yaşadığımız grubun kınaması olmaksızın. Eleştiri ruhunun teşviki vardır ama aynı oranda bir şeye katılmama özgürlüğü de vardır. Mutlu olma hakkımız var ve her şeyden de öte özgür olma. Matemin içinde hangi mutluluk mümkün olabilir? Dünyada tanınmayan bir yas, geçmişte kalan çok eskiden, egzotik ve utanılası bir barbarlık.

Diğer yandan keşfedilınesi, adım adım arşınlanması gereken bir dünyanın varlığı, barut kokusunun ve özgürleşmekte olan halklarla kendini yeniden yapılandıran bir dünyanın umudunun taşındığı mücadelelerle yaşamakta olduğumuz anı değiştirebilme ihtimali.

Uzun zaman boyunca dışında bulundum bu harap edilen alanın Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki çatışmaların içinde fiziki olarak yer aldım. Babam ve cumhuriyet okulları tarafından bana aşılanan Batı kültürüne, diğer toplumlarla yaşanan otuz yıl eklenmiş oldu.

Babam ve daha sonra da annem öldüğünde ve şartlar da buna hazır olup yaşadığım onca mücadeleden sonra arzu etmeye başladım önünde eğilmeye uzunca süre kaçındığım ve ilgimi çekmeyen geçmişin. Eh artık zamanıydı, sonunda kabul etmenin; başlangıçtan beri var olan yaraya ve acısına, elveda demek için.

Her şey isyan dolu bir marşla sonuçlandı. Tüfeği taşıyan birinin diğerine aktarmasıyla, aşkın ve ölümün şarkısı, önü alınamayan.

Şiddet insanoğlunun kalbinde, ve hükmetme hıncı sadece yaşama arzusuyla geçti, ve tutsaklığı doğuracak derecede özümsendi.

Her şey evrene hangi açıdan baktığımıza bağlı: Özgür mü, köle mi, fakir mi, zengin mi? Örs mü çekiç mi, vuruşların algısı farklıdır. Kaderini kutlayabiliriz kendisini aşan ve zamanın varlığını geçersizleştiren sanat eserleri yaratan insanoğlunun. Fakat öncelikle insanoğlunda görebildiğim, içsel bir güvende olma arzusu: Yaşam mücadelesiyle ve zeki olmanın verdiği kaygıyla hayvanlardaki vahşilik sükunetiyle yaşamayı kabullenmek. İtaatkâr bir sabırla zamanın düzenine göre. Güç veya soy üzerine kurulu eşitsizlik. Ailevi toplulukların, aşiretlerin veya ulusların misafirperverlik yasalarıyla yumuşatılan hasetle kapalı karakterleri, spontane yabancı düşmanlıkları, kurumlar tarafından kıstırılmış hoşgörüsüzlükleri. Nihayet, savaş ve onun merhametsiz maiyeti ve geçici zaferleriyle.

Böyle döndü dünya, açlık ve salgınlar üzerine noktalanan birçoğunun karanlık işleri arasında. Ve zafer ezgileri söylendi bu birkaçının vakayinameler tarafından. Medeniyetlerin doğup kaybolduğu topraklarda, toplumların adeta yutulduğu,

halkların katledilerek yok edildiği. Ve uzun zamanlar boyunca insanların birbirlerini görmezden geldiği ya da zamanlarının çoğunu birbirleriyle savaşarak geçirdikleri.

Bununla birlikte bu cani dünya, sadece zulüm ve çılgınlıktan ibaret değil. Aynı zamanda, aşktır, gülüştür, danstır, varolmanın neşesidir de. Güzel olana yönelim ve yaratıcılık azmidir de.

Kendi zamanımın tarihine katıldım dört kıta üzerinde, bazen şansım yaver giderek, bazen çok hassas noktalardan yara almadan geçerek ve değişmekte olan şeylere çok az surette yardımım oldu. Geçmişte değiştirilemeyen ve şimdiki zamanda değişemeyen öyle kalır.

Ne radikal bir kötümserlikten yanayım, ne de altın bir çağda olduğumuza inanıyorum. Hareketi sevdiğimiz zaman, harekete geçmek için, eylemin sonucunun olduğuna inanmak gerekli midir? Kendimce değdiğini düşündüğüm sebepler uğruna savaştım, böyle olunca da bundan zevk aldım. Ötekinin dışlanması üzerine kurulu milliyetçiliği sevmem. Hele her şeyin zıddına kendi klanının yüceltilmesini hiç. Ve de seninkini kayırdığı için kabul edilen adaletsizliği.

İçimde öyle bir acımtırak duygu yok. Fakat yaşla da ortaklığı olan ve öncelikle kendinin kurban olduğun bir acı bu. Niçin kadere karşı kırgın olmalıyım? Kimsenin bana borcu yok. Dünyanın her tarafını arşınladım, kimilerinin tarlalarını sürmeleri gibi dünyanın bağrını macera vatanı belledim. Şeylerin düzenini kabul ediyorum, ölüme götüren doğumu, geceyi doğuran günü.

Yalnız bir savaşçıydım. Kırılgan ve bir o kadar da güzel olan hayatın, yakında sönecek bütün ateşi ve dalgalar kıyıya bırakacak anıları. Fakat içimin derinliklerinde yer alan deniz sakin artık, kıyıya taşıyacak bir şeyi yok. Artık doğacak günüm

olmadığı zaman da gün ağaracaktır. Yaşlı dünyanın sessiz atları otlamaya devam edecekler bozkırda...

Paris, 2002

1915'te Halep valisi iken, tehcir emirlerini uygulamayı reddettiği için görevinden alınan Celal Bey'e ve yine bir biçimde yaşananlara muhalefet eden Kürt ve Türklere, nihayetinde bir halkın katline katılmak istemeyen herkese.

Bakkal Karabet'in ışıkları yanmış
Affetmedi bu Ermeni vatandaş
Kürt dağlarında babasının kesilmesini
Fakat seviyor seni,
Çünkü sen de affetmedin
bu karayı sürenleri Türk halkının alnına.

Nazım Hikmet
"Hapisten Çıktıktan Sonra" adlı şiirinden alıntı, YKY, Bütün Eserleri 4, Şiirler 4, İstanbul, birinci baskı, 2002, s. 205

Bu kitabın ilk bölümü, Ekim 1979 yılında
biraz değişik bir versiyonuyla Espirit dergisinde yayımlanmıştır

"Hatıramın hatırası yaşadığım değil, miras edindiğim anılardır.
"Bir geçmişin yankısı. Geçmişimin sular altında kalan, görünmeyen kısmı. Sagamın karanlık doğuş noktası. Doğduğum gün, avuçlarımda taşıdığım pıhtıda ve çocukluğum boyunca taşıdım bu trajediyi.
"Ve hep unutmak istediğim zamanla."

Ondokuzuncu yüzyılın sonu ve Birinci Dünya Savaşının ertesinde Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Ermenilerin yaşadığı dramın üzerine kurulan bu anlatı, tarih ve aile hatıratının; anlatılar yoluyla canlanan fotoğrafların ve bir yıkımın kalıntılarının eşine az rastlanır ölçüde güçlü bir harmanlamanın, mirasçılarını da kendine çeken bir bileşimidir. Yirminci yüzyılın ilk soykırımı olarak adlandırılan bu olay, hiçbir zaman böylesine epik ve evrensel bir ifadeyi yakalayamamıştı.
Şair, jeostrateji ve sorunlu bölgeler uzmanı Gérard Chaliand, dedelerini kurban verdiği 1915 soykırımının ağırlığının taşıyıcısı olmayı uzun süre reddetti. Bu metin, 20 yıllık konuşma fragmanlarının zamanla bir araya gelişidir.

ISBN 975-8637-98-3

avesta